

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

(ગુજરાતી માસિક)

પરબ

₹ 20

મે : ૨૦૨૪

વર્ષ : ૧૮

અંક : ૧૧

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

સંપાદક : ભરત મહેતા

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તાની પુનઃસ્થાપના એ જ સહુનું લક્ષ્ય

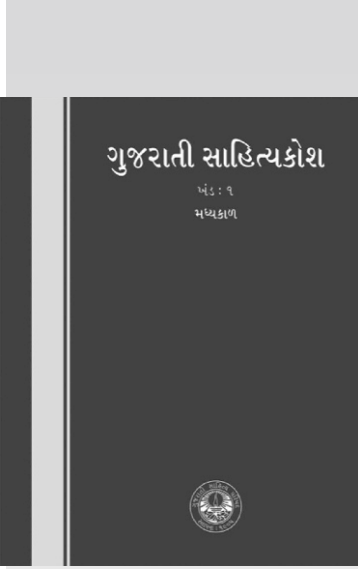
ગુલામમોહમ્મદ શેખ, 'પંખી-પરિષદ', બોર્ડ પર એકેલિક, ૨૦૨૩-૨૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧ મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓવિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2024 May

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

30 SECONDS TO ADJUST

GALATI SUDHARNE KA MAUKA DE

GEL

Fevi kwik

NON-DRIP FORMULA

NO MESS

30 EXTRA REPAIR TIME

WOOD • LEATHER • CARDBOARD etc.

EXPLORE POSSIBILITIES

Pidilite

Printed and Published by **SAMIR BHATT** on behalf of **GUJARTI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Bhagwati Offset, C/16, Bansidhar Estate, Outside Dariapur Gate, Bardolpura, Ahmedabad - 380 004** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **BHARAT MEHTA**

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : 18

मे : २०२४

अंक : 11

संपादक
भरत भडेल

प्रकाशनमंत्री
भिजेश लड

परामर्शनसमिति

डर्षद त्रिवेदी
प्रमुज

समीर लड
मडामंत्री

योगेश जोषी
उपप्रमुज

दर्शक आचार्य
उपप्रमुज

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો.

૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

- ◆ મથામણ-5, હર્ષદ ત્રિવેદી 6

કવિતા

- ◆ ત્રણ ગઝલ, મનીષ પરમાર 8 શબ્દનાં પગલાં, સાહિલ 9 રણ, રમેશ પટેલ 10 વાત વણસી જાય છે, હાર્દિક વ્યાસ 11 લખી નાખવું છે, બ્રિજ પાઠક 11 ઈશ્વરનો આશીર્વાદ, કિરણ વી. મહેતા 12

વાર્તા

- ◆ તું છે મારામાં, પ્રફુલ્લ રાવલ 13 તું તો આવીશને?, પૂજન જાની 18

અભ્યાસ

- ◆ ડાયરી નામે જીવનકથા, અનુભવકથા, સત્યકથા, હસિત મહેતા 25 ધીરુભહેન પટેલની નાટ્યસૃષ્ટિ : પ્રશિષ્ટતાનું પલાશવન, સંજય ચોટલિયા 37

ભારતીય સાહિત્ય

- ◆ 'સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા'નું રચનાવિધાન, સુશીલા વાઘમશી 47

ફિલ્મ-આસ્વાદ

- ◆ નોમડલેન્ડ, ડો. ઋષિત પ્રબોધ દુબલ 52

ગ્રંથાવલોકન

- ◆ મેઘધનુષ્યના રંગ સમી વાર્તાઓ - 'ખુલ્લી હવા', નીતિન રાહોડ 59 કવિ હર્ષદ દવેનું પરિભ્રમણ : 'લોક' - ભાવલોકથી ભાષા સુધીનું, મહેન્દ્ર જોશી 65

અને છેલ્લે

- ◆ 'સૈરન્દ્રી'નો જયજયકાર..., ભરત મહેતા 71
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 74
- ◆ સહૃદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ... 76
- ◆ વિચારવિમર્શ, ડંકેશ ઓઝા, વિજયશીલયન્દ્રસૂરિ 79
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 81
- ◆ સાભારસ્વીકાર 84
- ◆ આ અંકના લેખકો 86

આવરણ ચિત્ર : ગુલામમોહમ્મદ શેખ, પંખી-પરિષદ, બોર્ડ પર એકેલિક, 2023-24

આવરણ-સંકલ્પના : પીયૂષ ઠક્કર

અમદાવાદમાં, દિલ્હી દરવાજા પાસે, શેઠ હરીભાઈની વાડીમાં, માર્ચના અંતિમ બે દિવસમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યસંદર્ભે, પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ : વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્ય' વિષયે બે દિવસનો પરિસંવાદ થયો. વિશેષતા એ હતી કે વક્તાઓથી માંડીને સંચાલક સુધીના મોટાભાગના યુવાન અભ્યાસીઓ હતા. આ ઉંમરે પણ જે રીતે કામ કરે છે એ જોતાં, ડૉ. કાન્તિલાલ બી. શાહને પણ યુવાન જ ગણવા જોઈએ ! એકત્રીસમીએ સવારે બહુઆયામી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા આદરણીય ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યચંદ્રક' પ્રદાન કરીને આ હાથને પવિત્ર થવાનો અવસર મહારાજસાહેબે આપ્યો. આ પ્રસંગે એમણે ફક્ત અને ફક્ત સાહિત્યની નિસબતથી કહ્યું કે, 'આપણી પરિષદ કોઈ રીતે નબળી પડવી ન જોઈએ.' એ પહેલાં અમારે પરિષદની આર્થિક સ્થિતિ, સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિઓ તથા જવાબદારીઓ અંગે અનૌપચારિક રીતે કેટલીક વાતો થઈ હતી. પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે, 'એક અપીલ તૈયાર કરો, સમાજનું કામ છે સમાજ ઉપાડી લેશે.... મારાથી બનતું હું પણ કરીશ !' અને એમણે અનેક શ્રેષ્ઠીઓને પ્રેરણા આપી. પરિણામે, સારાં એવાં અનુદાનનો પ્રવાહ શરૂ થયો છે. બધી સંસ્થાઓ વચ્ચેના સમન્વયની વાત પણ એમણે કરી અને આદરણીય કુમારપાળભાઈને પ્રેમપૂર્વક કેટલીક જવાબદારી પણ સોંપી.

સાહિત્ય અને કળાઓને સતત પોષણ આપતા રહેલા પૂ. મોરારિબાપુની વંદના કરવા, હનુમાનજયંતી નિમિત્તે અંગત રીતે જ ગયો હતો. મળ્યા કે તરત જ એમણે કહ્યું કે, 'આપણી પરિષદ માટેની તમારી અપીલ મળી. પ્રસાદરૂપે કંઈક મોકલું છું.' સહજ રીતે જ, આ અપીલ અને મહારાજશ્રી સાથેની સંદર્ભવાત પણ થઈ. પૂ. બાપુએ કહ્યું કે, 'આપણી પરિષદ માટે જે કંઈ સારું થઈ શકે તે બધું જ કરવું જોઈએ.' પછી તો એમણે જાહેર વક્તવ્યમાં પૂરા આનંદ-ઉત્સાહથી જ્ઞાનસત્રનું પણ નિમંત્રણ આપી દીધું ! પાછી વિનમ્રતા તો એવી કે, 'પરિષદની જે સમિતિ હોય તેને યોગ્ય લાગે તો જ કરજો. પણ

ગુરુકુળની તો તૈયારી છે જ. અમે પ્રસ્તાવ તૈયાર કરીને મોકલશું.’ હજી હું મહુવામાં જ હતો ને પૂ. વિજયશીલચન્દ્ર મહારાજ સાહેબનો સંદેશો આવ્યો કે, ‘બે દિવસમાં અમે વિહાર કરવાના. આજે જ આવી જાવ તો શ્રેષ્ઠીઓ દ્વારા જેટલા ચેક આવ્યા છે તે રૂબરૂ જ આપી દઈએ !’ મારે માટે તરત ત્યાં પહોંચવું શક્ય નહોતું, એટલે મહામંત્રી અને કોષાધ્યક્ષશ્રીને દોડાવ્યા... ! ટૂંકમાં, અણસાર તો એવા છે કે પરિષદ-પ્રવૃત્તિઓને પગ અને પાંખ આવશે.

પરિષદનાં વિવિધ પારિતોષિકો અર્પવાની કામગીરી જ્યાંથી બાકી છે ત્યાંથી શરૂ કરી છે. બને તેટલી ઉતાવળે એ કાર્ય આટોપી લેવાશે. ‘ગુજરાતી કવિતાયન’ અને ‘ગુજરાતી નવલિકાયન’ જેવાં સંપાદનો ઉપરાંત મંજૂર થયેલાં અન્ય પુસ્તકો પણ વહેલી તકે પ્રગટ થાય તે જોવાઈ રહ્યું છે. ગુજરાત અને મુંબઈમાં વિવિધ સ્થળે અલગ અલગ વિષયની કાર્યશાળાઓ-વ્યાખ્યાનમાળાઓનું પણ આયોજન ચાલે છે. આપણો કવિતાવારસો અને કવિસંમેલનો તથા ગદ્યકારો સાથે સંવાદ-વાર્તાલાપ જેવા વૈવિધ્યપૂર્ણ કાર્યક્રમોનો વિચાર થઈ રહ્યો છે. ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં પણ વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનાં પ્રદર્શનો ચાલી રહ્યાં છે.

હમણાં જ આપણે બાળકો માટે ત્રણ દિવસના ‘અભિવ્યક્તિ શિબિર’નું સફળ આયોજન કર્યું. લગભગ સાઠ-પાંસઠ બાળકોએ ભાગ લીધો અને એમનાં વાલીઓને પણ પરિષદ પોતીકી લાગી. આ કાર્યમાં મુરબ્બી સાહિત્યકાર શ્રી નટવર પટેલ તથા તેમના સાથીદારો દ્વારા અસાધારણ યોગદાન પ્રાપ્ત થયું એનો આનંદ. ઈચ્છા તો એવી છે કે મહિને એકવાર બાલસભાનું આયોજન થાય અને બાળકોને અભિવ્યક્તિની તક પ્રાપ્ત થાય અને એમ આવનારી પેઢીનું ઘડતર પણ થતું રહે. નિયમિત રીતે બુધસભા અને પાક્ષિકી તો મળે છે જ. એ પ્રવૃત્તિઓનો પણ આંતરિક વિકાસ થાય, બદલાયેલા રૂપે ‘પરબ’ બધાંને સમયસર મળી જાય તેવું આયોજન વિચારાઈ રહ્યું છે. કરવાનાં કામો તો એટલાં બધાં છે કે ઊંચું માથું પણ ન થાય. વડીલોના આશીર્વાદ, સમાજના મોવડીઓનો પ્રતિસાદ, સાથી કાર્યકરોની ધગશ અને દાનનો પ્રવાહ જોતાં, કમશ: બધું ચાલશે એવો વિશ્વાસ બેઠો છે. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

ત્રણ ગઝલ | મનીષ પરમાર

૧. ચાલ્યા ગયા

ધોમધખતા એ દિવસ ચાલ્યા ગયા,
એ અધૂરી લૈ તરસ ચાલ્યા ગયા.
એક ક્ષણ, ક્ષણ ક્ષણ કરીને કેટલા –
આમ વરસોનાં વરસ ચાલ્યાં ગયાં.
ક્યાંય એની સોડમો મળતી નથી,
આ ધરામાંથી જ કસ ચાલ્યા ગયા.
એકબીજામાં વરસતા કેટલું?
એ વરસતા મેઘ બસ ચાલ્યા ગયા.
ક્યાંય મન લાગે નહીં તારા વગર,
જિંદગીના સર્વ રસ ચાલ્યા ગયા.

૨. જાગ્યું છે

તમારી ઝાંઝરીનું તેજ વાગ્યું છે,
સૂતું અંધારનું જળ; જોઉં જાગ્યું છે.
નથી આ કૂંપળોની વાત સમજાતી,
તમારું હૈયું તો પથ્થરનું લાગ્યું છે.
પહાડો રાતના ભેદી શકાતા ક્યાં?
હરણ તડકાનું ભેખડ કૂદી ભાગ્યું છે.
સહજ આવ્યા કરે છે શબ્દ અંદરથી,
ગઝલ લખવાનું ક્યાં વરદાન માગ્યું છે?
નિસાસા નાખીને તરસ્યું રહે પંખી –
રણોને ઠીબમાં કોણેય ટાંગ્યું છે?

૩. મળતો હોઉં છું

આમ તો વરસાદ જેવું કે નથી ને હું પલળતો હોઉં છું,
આપણે છૂટાં પડેલાં ક્યાંક ઝરમરમાં નીકળતો હોઉં છું.

એ વખત હું ગૂંચવાતો જાઉં આંટીઓ પડે ભીતર ઘણી -
કોઈ દરિયા જેમ હું ભૂતકાળમાં જાણે ઊછળતો હોઉં છું.

ગંધ પણ આવે નહીં મારી હવાને એ જ ઘરમાં આવતાં -
કેટલા કારણ લઈ તારાં, મને હું છાનું મળતો હોઉં છું.

શહેર તારું આ વખત સ્વીકારવાની ના કહે છે શું કરું?
આંધળી એ અંધકારોની ગલીઓમાં રઝળતો હોઉં છું.

તોય હું ભૂલો પડ્યો ગામે પહોંચાયું નહીં તારા મનીષ,
એ જ રસ્તાના વળાંકોને - વળાંકોમાંય વળતો હોઉં છું.

શબ્દનાં પગલાં / સાહિલ

લાગણી અવતારને કનડી ગઈ,
જીવ-ને જકડ્યા વિના જકડી ગઈ.

જિંદગી પણ નીકળી શું ચાલબાજ,
મારા ઘંટૂલે મને ભરડી ગઈ.

શબ્દનાં પગલાં પડ્યાં જ્યાં આંગણો,
બંધ બારીઓ બધી ઊઘડી ગઈ.

ફેરા ફરતાં ભીનું મન સમજી ગયું,
ફેરા સાથે ફેરફૂંદરડી ગઈ.

છે સમય સર્વોપરી સાહિત થયું,
સાંજ જ્યારે સૂર્યને પકડી ગઈ.

વાત મારી અવદશાની સાંભળી,
યાતનારાણીય પણ ફફડી ગઈ.

શિરપણું ક્ષણવારમાં સાહિલ ગયું,
શિર ઉપરથી જે ક્ષણે પઘડી ગઈ.

રણ | રમેશ પટેલ

1

પાણી પાણી તરસે છે,
રણમાં મૃગજળ છલકે છે.

વૃક્ષો જોતાં અટકે રણ,
રણને વૃક્ષો ખટકે છે.

રણ પણ પાણી ઝંખે છે,
મૃગજળ પીવા ભટકે છે.

ઊંટો જુઓ રણગાડી,
યુદ્ધો ક્યારે અટકે છે?

2

દોડી દોડી હાંફે રણ,
રણનું હૈયું ધબકે છે.

ચાલી ચાલી થાક્યું રણ,
રણ : પરસેવે ટપકે છે.

સૂરજ સ્પર્શે રણની રેત,
જુઓ કેવી ચમકે છે.

કાને જોયું રેતીમાં,
રણ લીલેરું ફરકે છે.

ખજૂરી છાંયે બેઠું રણ,
વિશ્રામ કરી મલકે છે.

રણમાં ફૂલો ઝાકળ છે,
રણ પણ કેવું મહેકે છે!

રણમાં પાણી પીતા ઊંટ -
રણનું મોઢું તરસે છે.

થોર તણા કણો સૂણે,
દરિયા મોજાં રણકે છે.

રણમાં રાતે તારા ચાંદ -
આવી કેવા ભટકે છે!

વાત વણસી જાય છે | હાર્દિક વ્યાસ

દ્વાર સ્હેજે ખોલીએ તો વાત વણસી જાય છે,
બારીઓ ફંફોસીએ તો વાત વણસી જાય છે.

પાંદડું ઊભું રહે મેરુ બનીને રાહમાં,
વૃક્ષને સંબોધીએ તો વાત વણસી જાય છે!

એકદમ ઊંચે ચડી એ ટોચને શોભાવશે,
સ્વપ્નને પડકારીએ તો વાત વણસી જાય છે!

ધારણામાં હોય છે એવી અદલ તો એ નથી,
સાંજને શણગારીએ તો વાત વણસી જાય છે.

પોતપોતાની પીડાઓ ઊંચકી સૌ ચાલતા,
ધૂળને વંટોળીએ તો વાત વણસી જાય છે..!

લખી નાખવું છે | બ્રિજ પાઠક

લખેલું બતાવો ભૂસી નાખવું છે,
હવે એ મળે તો પૂછી નાખવું છે.

અકારણ અબોલા અરે ક્યાં લગી પણ?
હવે ના કહે તો વઢી નાખવું છે.

સવારે અચાનક પડ્યું ઝાપટું તો,
થયું એમ આંસુ લૂછી નાખવું છે.

તમે ફૂલ મને આપજો એ પછીથી
જુલ્ફોમાં તમારા વતી નાખવું છે.

ખરીદી નવી પેન આજે જ પાછી,
પ્રથમ નામ તારું લખી નાખવું છે.

ઈશ્વરનો આશીર્વાદ / કિરણ વી. મહેતા

કોઈ મારાં ચશ્માંને ફોડતા નહીં
એમ કહું છું
એટલે એમ પણ કહું છું :
કોઈ મને તોડતા નહીં
ટુકડાઓનાં અનંત ખંડેરોમાં
હવે કશું નવું જોડતા નહીં
ખંડેરો પર મારાં બદામી-ગુલાબી-મેઘધનુષી
સપનાંઓના બિલાડી ટોપનાં
વને વન
ઊગી નીકળ્યાં છે,
ભોળાં, ખટમધુરાં બોર જેવાં વન...
સમયના ચાબુકથી
લોહીલુહાણ થયેલો ઈશ્વરનો આશીર્વાદ
શરણ શોધતો શોધતો થાક્યોપાક્યો આવીને
એ ટોપની નીચે
ઘડીક પોઢી જાય છે
અને
લંગડાતો લંગડાતો બહાવરો
પછી
આગળ ચાલ્યો જાય છે...

ફ્લેટનું બારણું ખોલીને માનસીએ પ્રવેશ કર્યો એ સાથે જ એની નજર સામેની સ્વચ્છ સફેદ દીવાલ પર સ્થિર થઈ ગઈ. જ્યાં લટકતી'તી પરુનની શ્વેત-શ્યામ છબી. એનું સમગ્ર સંવિદ ક્ષણવાર માટે એ છબી સાથે એકાકાર થઈ ગયું. એ મનોમન બોલી : 'કોને કહું ? તું હોત તો.... કેવી મારી નિયતિ ?!'

છબીમાંનો ચહેરો જાણે કહેતો'તો : 'હું છું જ. બોલ ?'

આનંદનો અષાઢ એની આંખને સ્પર્શી ગયો. ત્યાં જ એને સંભળાયું : 'બેન, આવ્યાં તો ખરાં !'

માનસીએ પાછા વળીને જોયું તો નંદો ઊભો હતો. દસ વર્ષથી એ કામ કરતો હતો. આવ્યો ત્યારે સત્તર વર્ષનો હતો. આજે સત્યાવીસનો થઈ ગયો છે. પરણ્યો ત્યારે પરુન અને માનસી એનેક ત્યાં ગયાં હતાં. બીજે વર્ષે એ પુત્રજન્મની ખુશીમાં મીઠાઈ લઈને આવ્યો હતો.

'મહિનો થઈ ગયોને આજે, બેન' સહેજ ભાવથી એ બોલ્યો. વળી કંઈક આદરથી નંદાએ કહ્યું.

'લઈ આવું નીચેથી સુખડનો હાર ?'

'ના.' એટલું કહીને એણે સોફા પરની સેપટ એની સાડીના પાલવથી ઉડાડી. પરુન નથી એ સ્વીકારવા એનું મન તૈયાર નહોતું.

'તમે રહેવા દો બેન. હું બધું જ સાફ કરી દઉં છું.' નંદાએ કહ્યું અને ગેલેરીમાં સાવરણી લેવા ગયો. માનસી એને જતો જોઈ રહી. વળી જોતી રહી ધૂળવાળી છો પર પડેલાં પગલાં. એને જાણે સંભળાયું...

'માની, જો તારાં પગલાં પડ્યાં આખા ખંડમાં, પગલાંની છાપ પરથી ભવિષ્ય જોવાય છે.'

'તો જોને !'

'એ જ જોઉં છું.'

'તો કર ભવિષ્યવાણી.'

'જાણું છું પણ કહીશ નહીં.'

'કેમ ?'

'મારે સહદેવ જેવું છે.'

‘તો શું હું....’

પણ બીજી પળે એને સમજાયું કે આ તો વીતેલા કાળના માત્ર પડઘા છે. કેવળ બ્રાન્તિ છે અને બ્રાન્તિ પણ લીલીછમ સ્મૃતિને લઈ આવી છે.

વળી એ સામેની દીવાલ પરની છબી જોવા લાગી.

એને થયું કે હમણાં છબીમાંથી સંભળાશે પરુનનો ધીમો છતાં પ્રેમાળ બોલ :

‘માની, મોડું થયું !’

એ સરતી રહી પરુનની શ્વેત-શ્યામ છબીમાં. વહી ગયેલી ક્ષણો જાણે તાદૃશ થવા માંડી. પરુનના અનેક ભાવવાહી સ્વરો સંભળાવા લાગ્યા. એની આંખમાં તરતો ભાવ પ્રત્યક્ષ થવા માંડ્યો. અતીતનાં અનેક રૂપો ઊઘડવા લાગ્યાં. સમય સમયના ચહેરા દેખાવા માંડ્યા.

‘તને તો હું કાયમ મોડી જ લાગું છું. ઘડિયાળ બરાબર જો, હું એક મિનિટ વહેલી છું.’

દીવાલ પર લટકતી છબી અબોલ હતી. છતાંય માનસીને લાગતું’તું કે છબીમાંનો પરુન હસે છે. જાણે એને આવકારી રહ્યો છે.

પણ ક્યાં છે પરુન !

છે તેનું પ્રમાણ નથી અને નથી તે માનવા મન તૈયાર નથી.

પરુન કાયમ પ્રસન્ન જ રહેતો. ભાગ્યે જ ઉદાસી એને સ્પર્શતી. માનસી ક્યારેક મોડી આવતી અને જ્યારે એ એની પ્રતીક્ષા કરતો હોય ત્યારે એના ચહેરા પરનો ભાવ સાવ બદલાઈ જતો. જાણે આખા જગતની ઉદાસી એના ચહેરા પર છવાઈ જતી. કેટલો વિહ્વળ થઈ જતો એ થોડી ક્ષણોમાં !

મહિના થયો તોય હજી નથી ખસતો એનો ચહેરો માનસીના માનસમાંથી.

એ ગયો. ઓચિંતો ગયો એમ તો કેમ કહેવાય ?

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી એ બારણે ઊભેલા મૃત્યુને પાછું ઠેલતો’તો. માનસીએ એક વાર સંધ્યાકાળે એને પૂછેલું :

‘હું ઘરમાં આવી જાઉં પછી પણ તું બારણા બાજુ જ કેમ જુએ છે ?’

‘તારી પાછળ લપાતા-છુપાતા આવનાર જોઉં છું.’

‘કોણ છે એ ?’

‘દક્ષિણનો દેવ.’

‘મને તો દેખાતો નથી એ.’

‘તું પાછું વળીને જોતી નથી.’

‘અને તું મને જોવાને બદલે એને જુએ છે.’

‘ના, બન્નેને જોઉં છું.’

‘કોણ ગમે છે ?’

‘બન્ને.’

‘દક્ષિણનો દેવ પણ ?’

“હા, વહેલો-મોડો એ આવશે જ. હું દરરોજ એને કહું છું : ‘થોડું થોભી જા.’ અને એ થોભી જાય છે. તું પ્રવેશે છે. પછી હું જીવનનો વિચાર કરું છું.”

‘કોના ?’

‘તારા અને મારા.’

‘તારા જીવન સાથે મારું જીવન જોડાયેલું છે એટલે મારો વિચાર ન કરીશ. તારું તે મારું. હું તારી છાયા છું.’

‘હું તો જીવનનો અર્થ પામવા મથું છું.’

‘મને તો જીવન જ સમજાયું નથી ત્યાં તેનો અર્થ પામવાની ભાંજગડમાં ક્યાં પડું ? પણ એટલું ખરું આપણું જીવન કેવળ આપણું જ નથી હોતું. ક્યારેક એ પ્રિયજનનું હોય તો ક્યારેક અપ્રિયજનને વશ થતું હોય. ક્યારેક સરવાળો હોય કે ક્યારેક બાદબાકી પણ. ગુણાકારની શક્યતા સદાય રહ્યા કરે. અને ભાગાકારની સંભાવના નકારી ન શકાય.’

‘એ તો સાચું. પણ સમસ્યા વગરનું જીવન શૂન્ય લાગે છે અને સમસ્યા ઉદ્ભવે તો ઉકેલાય પણ ખરી.’

કશોક અવાજ સંભળાતાં માનસીનો વિચારતંતુ તૂટ્યો અને અતીતના ખૂણામાંથી એ વાસ્તવ પર આવી ગઈ. કૃતિ આવી હતી. એનું પહેલું વાક્ય હતું :

‘આવ્યાં માનસીબેન. મને હતું આવશો જ, એમ થોડો છૂટે અહીંનો લગાવ. કેટલાં વર્ષ ગાળ્યાં તમે અહીં. આપણું તે આપણું.’

માનસી એની સામે જોઈ રહી. કૃતિ વળી બોલી :

‘તમારા વગર ગમતું નહોતું.’

માનસીએ એક ભાવુક નજરે એના ભાવનો પ્રતિભાવ આપ્યો. કૃતિએ વાત લંબાવી.

‘ભલે, જેને જે કહેવું હોય તે કહે, માનસીબેન, પણ તમારા જેટલી દરકાર પરુનભાઈની કોઈએ નથી રાખી. સંધ્યાબેને પણ નહીં.’

માનસી મૌન રહી.

‘શું નહોતું કર્યું પરુનભાઈએ પોતાના પરિવાર માટે ? પણ... શું હતું પરુનનું માનસી પાસે ?! બસ, એનો પ્રેમાળ સદ્ભાવ. અપાર સ્નેહ. ઓછું બોલતો. અરે, ક્યારેક તો મૌન રહી આંખોનો ભાવ અભિવ્યક્ત કરતો. ત્યારે એનો ચહેરો વિશિષ્ટ વર્તાતો.’

માનસીએ મૌન તોડ્યું.

“કૃતિ, જવા દે એ વાત. પરુન કહેતો’તો, ‘આ પણ જીવન છે — સામાજિક જીવન.’ સાચું કહું કૃતિ, એણે ક્યારેય સંધ્યાબહેન વિશે મને કશું કહ્યું નથી. બહુ થતું તો માત્ર એટલું જ કહેતો : ‘એ સ્ત્રી છે.’ પણ મને મોડું સમજાયું. કેટલું એણે મનમાં ધરબી રાખ્યું હતું. છેલ્લા એક મહિનામાં એના વિશે વિચારતાં વિચારતાં એનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સમજાયું. આ માણસ સાથે મેં વીસ વર્ષ પસાર કર્યાં એને હું મારું પરમ સૌભાગ્ય ગણું છું. મારા પ્રત્યે ભાવ જાગ્યો એમાં ધરનું વાતાવરણ તો ખરું જ, પરન્તુ વધુ સાચું તો એની પ્રેમની શોધ. એમાં ક્યાંય રૂપની લાલસા નહોતી. આકર્ષણ ભાવનું, શરીરનું નહીં. એણે

જ મને કહેલું : ‘ઈચ્છેલો પ્રેમ મેં તારી આંખમાં જોયો છે.’ ”

માનસી ભાવભૂમિ પર તરતી’તી અને કૃતિ વાસ્તવ સાથે મેળ શોધતી’તી.

‘માનસીબેન, તમે હવે અહીં જ રહેજો. તમારા વગર સૂનું સૂનું લાગે છે’

‘મન તો થાય છે, પણ....’

‘પણ શું ? ફ્લેટ તમારો છે. એ લોકો શું કરશે ?’

‘એવું નથી.’

‘તો ?’

‘મને પરુન વિના....’

માનસીની આંખ ભીની થઈ ગઈ. કૃતિ એને ભેટી પડી અને પછી બન્ને ભાવપ્રદેશમાં સરી ગયાં.

કૃતિ માનસીથી સાતેક વર્ષ નાની હતી. હશે આડત્રીસ વર્ષની, ત્રણ સંતાનની માતા હતી. એનાં ત્રણેય સંતાનનાં નામ માનસીએ જ પાડેલાં. બન્ને વચ્ચે નિર્વ્યાજ સખ્ય હતું. શોષિંગ કરવા બન્ને અવારનવાર સંગાથે જતાં ત્યારે માનસી તેને મનની વાત કહેતી. સુમતિ જન્મી ત્યારે એક વાર માનસીએ કૃતિને કહેલું, ‘હું જાણું છું કે હું તો ક્યારેય....’

‘એવું કંઈ નહીં. પરુનભાઈ ઈચ્છા દર્શાવે તો તમે ના ન પાડતા.’

‘આ વચ્ચે હવે... ?’

‘માતા થવામાં વયનો બાધ ન હોય, તમે તો હજુ માંડ પિસ્તાલીસનાં છો.’

જોકે એવી ઘડી ત્યારે તો ન આવી. આમેય માનસી માટે ભૌતિક સુખ કરતાં પરુન સંગાથે રહેવામાં અપાર સંતોષ થતો. ક્યારેક બસ એ પરુનને જોયા જ કરતી. પછી એના ખભે માથું ઢાળીને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતી. પરુનનો હાથ એના વાંસા પર ફરતો ત્યારે એ જાણે પરમપ્રાપ્તિનો અહેસાસ કરતી. બન્નેએ અનેક દિવસો સાથે બેસીને વાતો કરવામાં ગાળ્યા હતા. એમ દાયકો વહી ગયો. વર્ષ વહેતાં બન્ને વચ્ચેનો અનુબંધ સુદૃઢ થયો. અપેક્ષા થોડી આછરી. ‘સાથે છીએ, સાથે રહીશું’નો ભાવ બજૂકો બનતો ગયો. એ જ પરિતોષ હતો. એ જ જીવનમંત્ર બની રહ્યો. માનસી તો અભાવ વચ્ચે ઊછરી હતી. પરુનનો યોગ થયો અને બધા સંબંધોનું વહેણ બદલાઈ ગયું હતું. પિતા વગરની માનસી પાસે હતું શિક્ષણ અને હતી સંસ્કારિતા. એણે પરુનની પ્રાપ્તિ પછી અન્ય કોઈ અપેક્ષા સેવી નહોતી. એટલે તો સંબંધનું વર્તુળ સંકોચાતું સંકોચાતું બિન્દુ બની ગયું. પણ ન એ વિચલિત થઈ, ન એણે વિલાપ કર્યો. બન્ને સુખશય્યામાં હતાં. એમનું વિશ્વ નિરાળું બની ગયું હતું. ઉભયે સમાજની કોઈ છાયા નહોતી સ્વીકારી. સ્વીકાર હતો અન્યોન્યનો, સુખની પરિભાષા હતી : હું નહીં એ પ્રસન્ન રહે. એટલે તો પરમ આનંદની છોળ પામતાં રહ્યાં બન્ને.

જે દિવસે પરુનનો પરિચય થયો ત્યારે એણે ભીતર જે અનુભવેલું એ સાક્ષાત્ થયું બે વર્ષે. વૈશાખની ગરમીના દિવસોમાં એ ઓફિસથી નીકળી ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી, પણ લૂ લાગતી હતી. એને તો ચાલતાં ચાલતાં બસ-સ્ટેન્ડે જઈને બસ પકડવાની હતી. એ લૂને ઝીલતી જઈ રહી હતી. ત્યાં પરુને ગાડી થોભાવી ત્યારે થોડી લૂથી બચવા અને વધુ

ભીતરની ઈચ્છાને ફળીભૂત કરવા પરુનની ગાડીમાં બેઠી. અને.....

અને પરિચયને પાંખ આવી. પછી તો અનેક વાર સાથે બેસવાનું બન્યું અને ઉભયનાં મનની વાત આંખોમાં તરવા માંડી. સામાન્ય વાતોમાંથી ક્યારે અંગત વાતોની સીમામાં પ્રવેશ્યાં તેની ગત જ ન રહી અન્યોન્યને. બસ, આત્મીયતા કોળતી રહી. પરુન ક્યારેક ઉદાસ લાગતો ત્યારે માનસી જાણવા મથતી, પરન્તુ પરુન વાત વાળી લેતો. પછીનો એનો ચહેરો માનસીને જાણે ચુંભી જતો ! એ ઝડપથી ઉદાસીમાંથી બહાર નીકળીને સ્વસ્થ થઈ જતો. એક વાર ઉદાસીમાં એણે કહ્યું :

‘માનસી, હું સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ લઉં. તું ફ્લેટ ખરીદી લે. હું તારી સાથે રહેવા આવી જાઉં.’

‘એમ !’ આશ્ચર્યથી માનસીએ કહ્યું. એમાં આનંદ પણ હતો.

‘થાકી ગયો છું સંધ્યાથી..’ પરુનના શબ્દોમાં વ્યથા હતી.

અને એ મહિનામાં તો બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યાં. માનસીએ વધુ કશું પૂછ્યું નહીં. એને તો સંગતિનો આનંદ હતો.

બસ, સંગતિમાં વર્ષો પસાર થતાં ગયાં.

અત્યારે એ દીવાલ પરની પરુનની તસવીરને જાણે ઉપાલંબથી જોતી હતી અને એનો અંશ..

માનસીએ સાડીના છેડે આંગળી વીંટાળી અને પુનઃ તસવીરને જોઈને મનમાં બોલી, ‘તું છે મારામાં.’

મને નીંદર નથી આવી / અરવિંદ ભટ્ટ

ફર્યું તારીખનું પાનું મને નીંદર નથી આવી,
પછી પડખું ફર્યો છાનું મને નીંદર નથી આવી.

પણે ફૂટપાથ પર સૂતેલ માણસને જગાડી કહું,
લઈ મખમલનું બિછાનું મને નીંદર નથી આવી!

હું જેને સ્વપ્નમાં જોતો એ આવી ખુદ જગાડે તો,
કર્યું સૂવાનું મેં બહાનું મને નીંદર નથી આવી.

મીચેલી આંખને જોઈને ના સમજો કે સૂતો છું,
હું જોતો મૃત્યુ પોતાનું મને નીંદર નથી આવી.

મને એ એક ઝીણી વાત આખી રાત ખટકી છે,
તમે કાં મન ગણો નાનું? મને નીંદર નથી આવી.

‘તું તો આવીશને?’

પૂજન જાની

“પણ હવે જલ્દી બોલો કેટલા લીંબુ દઉં?”

અનિતાએ લીંબુના ભાવ જાણીને બહુ કચકચ તો ન કરી પણ માણસના ચહેરાને ઓળખવામાં મને આજ સુધી કોઈ પહોચ્યું છે ખરું?

“એકાદ જ.” એણે ટૂંકાક્ષરી જવાબ વળ્યો.

“બસ.” મારાથી બોલાઈ જવાયું.

અનિતાએ ફક્ત હકારમાં માથું હલાવ્યું.

અનિતાના ટૂંકા જવાબથી મને વાત આગળ વધારવાનો મોકો ન મળ્યો. મને જરા એમ હતું કે બેચાર આડી-અવળી વાતો થાય તો સારું; પણ ન થઈ શકી.

આમ તો અનિતાનું ઘર મારું જૂનું ઘરાક હતું પણ અનિતા મારી નવી નવી ઘરાક હતી. અગાઉ બે-ચાર વખત જે રીતે અનિતાએ બકાલું લીધું હતું એના કરતા આજે તો ચોથા ભાગનું પણ લીધું ન હતું. અનિતાનો ઘરવાળો એટલે કે આનંદ બકાલું લેતી વખતે જે રીતે કચકચ કરતો એવી કચકચ અનિતાના મોઢે હજી સુધી સંભળાઈ ન હતી.

એ પૈસા લેવા અંદર ગઈ ત્યાં સુધી હું બકાલું આમતેમ ગોઠવવાના બહાને ત્રાંસી નજરે ઘરમાં ડોકિયું કરવા લાગ્યો ત્યાં તો એ પૈસા લઈને બહાર નીકળી કે મારા માટે ટટ્ટાર રહેલું અઘરું થઈ પડ્યું. પહેલાં જ્યારે અનિતા આ રીતે જ પૈસા લઈને બહાર આવતી ત્યારે એ લીલી તાજી શાકભાજી જેવી લાગતી. જ્યારે અત્યારે એ ઉનાળાની ગરમીમાં ચીમળાઈ ગયેલી ભાજી જેવી લાગતી હતી.

“કેમ આજે આટલું જ બકાલું લીધું?” મારાથી ફરી પુછાઈ ગયું.

એ મારી સામે તીરછી નજરે જોઈ રહી.

“આ.... આ તો મારો હિસાબ બગડી જાય ને એટલે.” મેં વાત વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“એકલા જણને કેટલું જોઈએ?”

“કેમ? બધા ચાલ્યા ગયા?” મેં વાત આગળ વધારી.

“હા, લોકલાજે બારની જગ્યાએ બાવીસ દિવસ તો સાથે રહ્યાં. હવે તો જાયને! હું આનંદના ગયા પછી અટકી ગઈ છું. બીજા થોડા અટકે?” અનિતાની

નજર ગેટ પર રાખેલી 'અનિતા & આનંદ' નેમપ્લેટ પર હતી.

રૂપિયા ગણવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. હું સીટ પર બેઠો અને પેડલ મારીને આગળની શેરીમાં જવા માટે નીકળી ગયો.

પહેલી નજરે જોતાં જોનારને ખબર જ ન પડે કે અનિતા તાજી વિધવા થયેલી હશે. હું સાતેક વર્ષનો હતો ત્યારે મારી મા વિધવા થયેલી ત્યારે મેં માને જે પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતાં જોઈ હતી એવાં કોઈ પણ લક્ષણ અનિતામાં જોવા મળતાં ન હતાં. જોકે અજગરની જેમ મોં ફાડી બેઠેલા શહેરના અનુભવથી હવે મને આવી બધી બાબતોમાં આશ્ચર્ય થતું ન હતું.

આનંદનો સ્વભાવ તો ભારે કચકચિયો બાપ. એના જેટલી કચકચ તો કોઈ બાઈ પણ ન કરે. ક્યારેક થતું કે આ શેરીમાં આવું જ નહીં પણ પછી થતું કે એ બહાને એકાદ ક્ષણ પૂરતી અનિતાને તો જોઈ લેવાય છે. મારા અને આનંદ વચ્ચે ઘણી વખત ભાવના મુદ્દે ગરમાગરમી થઈ જાય ત્યારે આનંદ અચાનક જ પગ પછાડીને અંદર ચાલ્યો જાય. એવા વખતે રસોડાની બારીમાંથી અનિતાનો મીઠો અવાજ આવે, “પૈસા તો આપી દીધાને?” અનિતાના સાદથી અમે બંને ચૂપ થઈ જઈએ. પછી તો એવું બનતું કે માત્ર અવાજ સાંભળવા માટે જ હું આનંદને જાણીજોઈને વધારે ભાવ કહેતો.

***

આમ જોવા જઈએ તો મને છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી સ્ત્રીઓ સાથે જ પનારો રહ્યો છે. બારમા ધોરણ પછી તરત જ સાઈકલ લઈ લીધી અને એમાં બકાલું રાખવા માટેની વ્યવસ્થા થઈ શકે એટલે ટ્રોલી જોડાવી. માની બધી બચત તો એમાં જ વપરાઈ ગઈ એટલે એમાં બકાલું ભરવા માટે ઉધારી કરવી પડી હતી.

કદાચ કોલેજ ગયો હોત તો મને મારી ઉંમરની છોકરીઓ સાથે વાતચીત કરવાનો મોકો મળ્યો હોત. પણ મારા નસીબમાં તો મારાથી એક-બે દાયકા મોટી સ્ત્રીઓ જોડે વાત કરવાનું લાખાયું હશે. જોકે એમાં અનિતા અપવાદ હતી.

હાઈસ્કૂલ સુધી મારી અને અનિતાની સ્કૂલ એકબીજાથી થોડા અંતરે જ હતી. પછી મને ખબર પડી હતી કે અમે જ્યાં રહેતાં ત્યાંથી એનું ઘર ઝાઝું દૂર ન હતું. રોજ ઘરથી સ્કૂલ સુધીનો રસ્તો એક જ હતો. એના ઘરના ઘડિયાળ સાથે મેં મારા ઘડિયાળને સેટ કરી લીધું હતું. એ જેવી રસ્તા પરથી નીકળે કે હું એને નીરખીને જોઈ લેતો. જોકે અનિતાને તો એની આજ 'દિ લગી ખબર નથી પડી. ક્યારેક મને લાગતું કે એના માટે આજુબાજુ નોંધ લેવા ઘણી બાબતો હોવી જોઈએ.

આ તો એક વખત ફેરી માટે નીકળ્યો હતો ત્યારે અનિતા પર મારી ઘણા વર્ષો પછી નજર પડી. એનો તાજો ચહેરો જોઈને સાઈકલનું પેડલ અચાનક ચંભી ગયું અને મારાથી બોલાઈ ગયું,

“અનિતા?”

પોતાનું નામ સાંભળતાં જ એણે મારી સામે જોયું. જોકે એ મને ઓળખતી ન હતી. છતાં એકીટસે મારી સામે જોઈ રહી. ચહેરા પર કોઈ પણ પ્રકારના ભાવ વગર એ બોલી.

“કોણ?”

“હું..... ન ઓળખી મને?” હું માંડ માંડ જીભને સંભાળી શક્યો.

“હે?”

“તમારી સ્કૂલ પાસે બાવાજીનું ઘર હતુંને?” મેં યાદ અપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ પણ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. પછી તો મેં વધારે ઓળખાણ કાઢી. પહેલા દિવસે તો મેં અનિતાને તમે કહીને બોલાવી હતી પણ ત્યારે એણે કહેલું કે, “હું આન્ટીજી થોડી છું; જસ્ટ કોલ મી અનિતા.”

અનિતાના આ શબ્દો માર કાનમાં જાણે કે કેદ થઈ ગયા હતા. હું જેવી આંખો બંધ કરું કે એ શબ્દો ઘોડાપૂરની માફક બધાં બંધનો તોડીને મને ક્યાંય સુધી ઘસડી જતા.

વાતવાતમાં એ જાણવા મળ્યું હતું કે, બંને પહેલા અમદાવાદ નોકરી કરતાં હતાં અને હવે અહીં શિફ્ટ થયાં હતાં. અનિતાએ મારી પસંદગી બકાલાવાળા તરીકે કરી લીધી હતી. એ જ્યારે ‘બાવાજી’ એટલું કહેતી ત્યારે મારી સાઈકલનાં પેન્ડલ જ નહીં, મારી દુનિયા થંભી જતી.

શરૂઆતમાં તો અનિતા જ બકાલું લેવા આવતી. અમે ખૂબ વાતો કરતા. ક્યારેક જૂની-જૂની વાતો હોય તો ક્યારેક એ મને સરકારની યોજનાઓનો લાભ લેવા માટે સમજાવતી. તો ક્યારેક એ મને જલ્દીથી પરણી જવા માટે સલાહ પણ આપતી. એકાદ-બે સરકારી સહાય અનિતાના લીધે શરૂ થઈ ગઈ હતી.

હવે હું શેરીની બીજી સ્ત્રીઓ સાથે માત્ર ડોક ધુણાવવાનો વ્યવહાર રાખતો થઈ ગયો હતો. કોઈ કોઈ તો અનિતાની ગેરહાજરીમાં મીઠા શબ્દોમાં રોકડું પણ પધરાવી દેતી, “હા-હા... હવે અમે કોણ?” પણ મને એનાથી ફરક ક્યાં પડતો હતો. હું તો હસીને આગળ નીકળી જતો.

મને સૌથી મોટો આંચકો ત્યારે લાગ્યો જ્યારે એકાદ અઠવાડિયા પછી આનંદ બકાલું લેવા આવતો થઈ ગયો. એ પછી અનિતા માત્ર પૈસા આપવા જ બહાર આવતી. એ પણ ક્યારેક. હું એની ચહલપહલ જોવા માટે સાઈકલ એ રીતે ઊભી રાખતો કે ઘરની બારીઓમાંથી અનિતા સ્પષ્ટ દેખાય. ઘણી વખત હું અનિતાને જોવામાં સફળ જતો પણ એ જાણીજોઈને હું આવતો ત્યારે અંદર ચાલી જતી.

એકાદબે વખત તો મેં આનંદને પૂછેલું કે, “બાળ-ગોપાલના શું સમાચાર?”

અને આ પ્રશ્ન સાંભળતા જ એ જે રીતે ધૂંધવાયો હતો કે ન પૂછો વાત. એ ક્ષણ પૂરતું તો એમ થયું કે આ જીભને હાડકું તો હોવું જ ન જોઈએ!

અનિતા જેટલી સુંદર સ્ત્રી મેં હજુ સુધી ક્યાંય જોઈ ન હતી. કદાચ એટલે જ આનંદ એને ઘરની અંદર સોનાના દાગીનાની જેમ રાખતો હશે. પણ હવે આનંદ તો જતો રહ્યો. દાગીનો જગજાહેર થઈ ગયો. મારાથી ગંદું હસાઈ ગયું. મારું ધ્યાન સાઈકલના અરીસામાં ગયું. એની અંદર મારો ચહેરો જોઈને એક ક્ષણ માટે હું પણ ડરી ગયો.

અનિતા સાથે થોડી વાત કર્યા પછી આજે મને વેપાર ઓછો થયાનો વસવસો જરા પણ થતો ન હતો. ઘડિયાળ હજુ બાર – સાડાબારની વચ્ચે ઝોલા ખાતું હતું છતાં મેં સાઈકલને આગળની સોસાયટી તરફ ન વાળી. સાઈકલને ઘર બાજુ દોડાવી. ત્યાં અચાનક ઝબકારો થયો કે જો આટલો વહેલો જઈશ તો બા પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને ગાંડો કરી નાખશે. મેં સાઈકલને શહેરના બગીચા તરફ વાળી.

સાઈકલને પાર્કિંગમાં ગોઠવીને હું બગીચામાં છાંયો શોધીને એના નીચે બેઠો. મારી સામે કોલેજમાંથી છૂટેલાં છોકરા-છોકરીઓ મસ્તી-મજાક કરી રહ્યાં હતાં, તો બીજી બાજુ એકાંત માણતા મારાથી નાના કપલને જોઈને મને ઈર્ષ્યા આવતી હતી.

નાની ઉંમરમાં ઘર ચલાવવાની જવાબદારી ન આવી હોત તો? મને પ્રશ્ન થયો.

પ્રશ્નનો જવાબ મળે એના પહેલા જ ફોન રણક્યો.

“હલો.” હું બેફિકરાઈથી બોલ્યો.

“બાવાજી?” સામેથી મીઠા અવાજમાં પ્રશ્ન આવ્યો.

“હા.” બની શકે એટલી સ્વસ્થતા જાળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો.

“હું.....હું, અનિતા..”

“નજીકમાં હો તો જરા આવને.”

“કેમ? બકાલું જોઈએ છે? મેં તમને પૂછ્યું પણ હતું... યાદ છેને?” જાણે હું કોઈ મોટો સડો જીતી ગયો હોઉં એમ હું વિજયી સ્વરે બોલ્યો.

“ના ના, બીજું કામ છે. તું આ બાજુ હો તો આવ. બાકી કાલે વાત.”

“સાંજે આવું તો?” મેં પૂછ્યું.

“હા, ભલે તો શાંતિથી સાંજે આવ.”

ફોન મુકાઈ ગયો હતો છતાં અનિતાના શબ્દો હજુ મારા મગજમાં અથડાતા હતાં. હું મનોમન મલકાયો. પણ એવું તે શું કામ પડ્યું હશે મારામાં? બકાલાવાળા આગળ તો બકાલા સિવાય બીજું તો શું હોય? મારા ચિત્તમાં અનિતાના વિચારોએ કબજો લઈ લીધો. હું કલ્પનાઓની દુનિયામાં ઊડવા લાગ્યો.

***

ફોન મૂકીને અનિતાએ તરત જ ઘરનો દરવાજો બંધ કરી નાખ્યો. ઘરની દીવાલો જાણે કે એને ભીંસમાં લેવા એની પાસે આવી રહી હતી. એણે પોતાની જાતને બચાવવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ એ સફળ ન થઈ શકી. અંતે એ દીવાલો સામે હારી ગઈ. એણે પોક મૂકી. અત્યાર સુધી ઓઢી રાખેલું કડકાઈનું આવરણ એકલતા સામે ઢીલું પડી ગયું.

આનંદ સાથે કરેલાં લગ્ન અત્યાર સુધી દરેક જગ્યાએ અસ્વીકૃત રહ્યાં હતાં. આનંદનો બોલકો સ્વભાવ અનિતાને ગમી ગયો હતો. એ માનતી હતી કે જે બહુ બોલબોલ કરે એ મનના સાફ હોય છે. બીજા બધા એને કચકચ કહેતા પણ અનિતા તો એ કચકચથી જ આકર્ષાતી. બધું બરોબર ચાલતું હતું. સમાજ સ્વીકૃતિ આપશે એ અપેક્ષા બંનેમાંથી કોઈને પણ ન હતી.

પણ એક દિવસ કંપનીએથી ઘરે આવતો હતો ત્યારે આનંદ રોડ-અકસ્માતને ભેટ્યો અને એ સાંજે અનિતાના જીવનમાંથી આનંદની કાયમને માટે વિદાય થઈ ગઈ.

પછી તો જેટલા મોઢા એટલી વાતો. કોઈકને અનિતાની દયા આવતી હતી તો કોઈકે વડીલોના આશીર્વાદ ન મળવાનો કોપ કહ્યો. તો વળી કોઈકના મોઢે તો એવી વાત પણ સાંભળેલી કે આ નક્કી મંગળનો પ્રકોપ છે. અનિતાનો મંગળ આનંદને ખાઈ ગયો.

આ બધી વાતોએ એના મનમાં એવો તે કબજો જમાવી લીધો હતો. એક વાર તો અનિતાને સપનું પણ આવેલું કે આનંદ મંગળની લાલ ધરતીમાં ભીંસાઈ રહ્યો છે અને એ પૃથ્વી પરથી બૂમો પાડી રહી છે. તે વખતે એણે શનિને રીઝવવાના બની શકે એટલા પ્રયત્નો કરેલા પણ શનિ કાંઈ એમ થોડા રીઝે!

એ તરત જાગી ગઈ. એને ધરાઈને રડવું હતું પણ આંખો જાણે કે સુકાઈ ગઈ હતી. સિંદૂર અને મંગળ બંને લાલ રંગનાં છે તો પછી એકમેકથી વેર થોડી હોય. મનોમન પોતાની જાતને આ શબ્દોથી સાંત્વના આપતી પણ જેવી રાત થાય કે તરત જ આનંદની કચકચ સાંભળાતી. એ બહાર જઈ આવતી. એને લાગતું કે આ કચકચ જરૂર મંગળ પરથી જ આવે છે. અને એ એકીટશે આકાશ સામે જોયા કરતી.

***

સાંજે બને એટલી ઝડપે અનિતાના ઘરે જવાનું છે એ વિચારે હું સાઈકલ તરફ ગયો. હું સતત પેડલ મારતો હતો. પણ અનિતાના વિચારોને લીધે ઝડપ વધી શકતી ન હતી.

ત્યાં હમણાં જ જઈ આવું તો? અંદરથી અવાજ આવ્યો. બકાલું દેવા ગયો ત્યારે આમેય ત્યાં ઘરે કોઈ ન હતું. અંદરથી આવેલા અવાજને જાણે કે પ્રોત્સાહન

મળ્યું. એ અવાજથી જાણે કે હું દોરવાયો હોઉં એમ સાઈકલ કોંસ કરવા માટે હેન્ડલની દિશા ફેરવી ત્યાં તો કપડામાંથી આવતી પરસેવાની વાસ નાકમાં ઊંડી ઉતરી ગઈ. વાસની તીવ્રતાથી મારું પોતાનું જ નાક મચકોડાઈ ગયું અને સાઈકલને ઘર તરફ હંકારી ગયો.

“સાંજે માર્કેટમાં કામ છે એટલે મોડું-વહેલું થાલે.” ખાવાનું શરૂ કરું એ પહેલાં જ મેં બાને સાંજે ઘરે નહીં હોઉં એ જણાવી દીધું.

સાંજ થવામાં જાણે કે એકાદ યુગનો સમય બાકી હોય એવું લાગતું હતું. આરામ કરવાથી ફેશ લાગીશ એ વિચારીને આડો પડ્યો. મોબાઇલમાં ફેસબુક ખોલ્યું, સ્કોલ કર્યા પછી અનિતા નામ સર્ચ બોક્સમાં લખ્યું અને મારી સામે એ આવી ગઈ. એક પછી એક ફોટો જોતો ગયો. ક્યાંક ક્યાંક એ અને આનંદ અજુગતા પોઝમાં ઊભાં હતાં. આ ફોટો જોઈને હું અસહજ પણ થઈ ગયો. દરેક ફોટો ઉપર કશુંક અંગ્રેજીમાં લખેલું હતું. હું લગભગ બધા જ ફોટો જોઈ ગયો. ફેસબુક બંધ કર્યું, જે નંબરથી ફોન આવેલો હતો એ નંબર અનિતાના નામથી સેવ કર્યો. વ્હોટ્સ-એપ ખોલ્યું; અનિતા નામ સર્ચ કર્યું. લાલચટાક ગાલ અને ચહેરા પર ગુલાબની પાંદડી જેવા લાગતા હોઠો પરનું હાસ્ય એમના ડીપીમાં દેખાયું. મારો નંબર પણ સેવ કર્યો છે એ વિચારે મને પેટમાં ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં.

બા જાગે નહીં એ રીતે હું નાહવા ગયો. સાબુ ઘસીઘસીને સાંધાઓમાં જમા થયેલો મેલ દૂર કર્યો. શેમ્પૂથી બે-ત્રણ વાર વાળ ધોયા. વાળ ઘસતા ઘસતા બહાર આવ્યો કે સામે બા ઊભી હતી, “તું માર્કેટમાં બનીઠનીને ક્યારથી જવા માંડ્યો?”

“એક શેઠિયા આગળ જવાનું છે.” મેં વગર વિચારે જવાબ વાળી દીધો.

એ કશું બોલે એના પહેલાં જ હું નીકળી ગયો. હજુ વહેલો છું એવું લાગતાં મેં સાઈકલને ધીમી કરી પણ તરત જ વિચાર આવ્યો કે આ સમયે જ સોસાયટીમાં ચહલપહલ ઓછી હશે. સાઈકલની ગતિ આપમેળે વધી ગઈ. જોતજોતામાં સોસાયટી આવી પણ ગઈ. અનિતાના ઘર પાસે મેં સાઈકલ ઊભી રાખી.

એકાદ વખત અરીસામાં નજર નાખી લીધી. કોરા થઈ ગયેલા વાળને ઠીક કર્યા. બહારથી ઘરના આંગણા પર ઊડતી નજર નાખી લીધી. વધારાનાં કોઈ ચંપલ આંગણામાં ન હતાં. એ જોઈને મનોમન રાજી થયો. ડોરબેલ વાગતાં જ દરવાજો ઊઘડ્યો.

મારી સામે સફેદ રંગની ઝાંચવાળા પંજાબી ડ્રેસમાં અનિતા ઊભી હતી. આંખોથી અંદર આવવા માટે ઇશારો કર્યો અને બેસવા માટે કહ્યું. રસોડામાંથી પાણીનો ગ્લાસ ભરીને બહાર આવતાં જ બોલ્યાં,

“સૌરી હો. મેં તને ઘક્કો ખવડાવ્યો, પણ શું કરું? વાત જ એવી ને કે ફોન પર થઈ શકે એમ ન હતી. બાય ધી વે અત્યારે તો તું ઓળખાતો જ નથી હો!!!!”

અનિતા ધીમું હતી.

અનિતાના શબ્દોની જાદુઈ અસર મારા પર થઈ. હું માત્ર હતી શક્યો. બાજુમાં ટેબલ પર રાખેલા મારા વિઝિટિંગ કાર્ડ પર મારી નજર ગઈ.

હું સોફા પરથી બેડરૂમની નજીકની ખુરશી પર સરકી ગયો. અંદરથી હમણાં અવાજ આવશે એવી આશાએ કાન બેડરૂમની દિશામાં સરવા કર્યાં. થોડી વાર પછી દબાતાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. હું ટટ્ટાર થઈ ગયો. એના હાથમાં ડાયરી અને પેન હતાં.

“તને ખબર છે તું રોજ બકાલું લઈને આવેને ત્યારે મને એમ થતું મારું કોઈ આવે છે.” એટલું કહીને એ મારી બાજુમાં બેઠી.

“એટલે?” હું માંડ બોલી શક્યો.

“તું મમ્મીના ઘર બાજુમાં રહે છેને!” એ હળવેકથી બોલી.

એની આંખોમાં ચમક હતી. મારું જ પ્રતિબિંબ મેં એની આંખોમાં જોયું. ધીરે ધીરે એ ચમક ભીની પડવા લાગી. મેં મહામહેનતે મારી નજર ત્યાંથી હટાવી.

અનિતાનાં ડૂસકાનો અવાજ સ્પષ્ટપણે હું સાંભળી શકતો હતો. મેં એના ખભા પર હાથ મૂક્યો.

“સોરી.”

થોડા સમય પછી એ સ્વસ્થ થઈ.

“તને તો ખબર છે ને આનંદ હમણાં જ આપણી રજા લઈ ગયો?”

“હા.” મેં કહ્યું.

“એ પણ ખબર છે તમારે કોઈ સંતાન નથી...” મેં મહામહેનતે આ શબ્દોને બહાર આવતા રોક્યા.

“આ ચોવીસમીએ આનંદને ગયે મહિનો થશે. મા’રાજે કહ્યું છે કે ‘જ્યાં સુધી વરસી ન વળે ત્યાં સુધી એ દિવસે એક બાવાજીને જમાડવો.’ એટલે જ મેં તને રૂબરૂ બોલાવ્યો. ઘણા બાવાજી આ રીતે જમતા નથી. એમાંય તને તો અમારો કેસ ખબર જ છે. કોઈ અમારી સાથે ઝાઝો સંબંધ રાખતું નથી. પણ તું તો આવીશને?”

ડાયરી નામે જીવનકથા, અનુભવકથા, સત્યકથા

હસિત મહેતા

પ્રિય દોસ્ત સમીર ભટ્ટ,
મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
મુ.પો. ગોંડલ

હૃદયની ખૂબ જ પ્રસન્ન અવસ્થાએ તને હું આ પત્ર લખી રહ્યો છું. હમણાં જ સાવલીથી પુરુરાજ જોશીનો ફોન આવ્યો, અને હું જે આનંદથી ઝૂમી ઊઠ્યો, એ પ્રસન્ન ભાવ તને પણ ગોંડલ બેઠેબેઠે પહોંચે, એવા આશયથી મારો ભાવભરો પહોંચાડવા આ પત્ર.

વાત એટલી જ છે કે પુરુભાઈની 'જિજ્ઞાસુની ડાયરી' આવી ગયું. સાવલીના સ્વામીજી વિશે પુરુભાઈએ લખેલા સ્વાનુભવોનું આ પુસ્તક. તેઓ સાવલી કોલેજમાં જોડાયા તેના એકાદ વર્ષ પહેલાં સુરતથી જયદેવ શુક્લ ત્યાંની કોલેજમાં પહોંચી ગયા હતા. એમણે નવાસવા આવેલા પુરુભાઈને સાવલીના સ્વામીજી વિશે, એ સ્વામીજીએ ત્યાંના ભીમનાથ શિવાલયના કરેલા પુનઃનિર્માણ વિશે, વળી કોલેજ તથા ઉપાસનામંદિર નામની શાળાનાં કળાત્મક મકાનો બાંધી આપેલાં એ વિશે, આવી ઘણીઘણી વાતો કરી હતી, પણ એ સ્વામીજી સાથેની પુરુભાઈની પહેલી મુલાકાત છએક મહિના પછી, ૧૯૭૫ના ડિસેમ્બરમાં, સુદ માગશરની એક મોડી રાતે થયેલી. પુરુભાઈ માટે એ લાંબી અને યાદગાર મુલાકાત જીવનભરનું ઈંધણ પૂરું પાડનારી હતી.

આમ તો ડાયરીના આગળના નિવેદનમાં સ્પષ્ટ થયું છે કે આ ડાયરીમાં; 'સ્વામીજી સાથે વિતાવેલા એ યાદગાર સમયની થોડી નોંધો છે. (એ) થોડી એટલા માટે કે એમાં ઘણીબધી મહત્ત્વની વાતો આવી નથી, જે મારા સ્મરણમાં બરાબર સચવાઈ છે, પણ ડાયરીમાં લખાઈ ન હતી. (હું) સ્મૃતિ પરથી લખી શક્યો હોત, પણ (મેં) એમ કર્યું નથી.' (પૃ. ૫).

પુરુભાઈનું આ નિવેદન 'જિજ્ઞાસુની ડાયરી'માં લખાયેલા અનુભવો વિશેની અધિકૃતતાને જાહેર કરે છે. એટલે કે અહીં સ્મરણ અને સત્ય વચ્ચે પસંદ કરેલા માર્ગની સ્પષ્ટતા છે. આગળ જતાં આપણે જોઈશું કે લેખકના જીવનની ક્ષણેક્ષણમાં સ્વામીજીનું સંમિલિતપણું એટલું બધું છે કે તેઓ આવી એક ડાયરી નહીં, પણ

અનેક ડાયરીઓનાં પાનાં ને પાનાં ભરે તોય ના ખૂટે. તેમનું સ્વામીજી સંદર્ભનું સ્મરણજગત તો બહુકોશિયા કૂવાના અમાપ જળરાશિ જેટલું છે. છતાં આ ડાયરીમાં એવાં વિપુલરાશિનાં સ્મરણોની નોંધો નથી, પણ યથાવકાશે અને અંદરના ધક્કાએ કરીને જ્યારે-જ્યારે સ્વામીજી સાથેના અનુભવોનું યથાતથ બયાન તેઓ ટપકાવી શક્યા છે, તેની જ આ ડાયરી છે. માટે જ મેં તને કહ્યું કે દોસ્ત, આ ડાયરી એ સ્મરણો અને સત્યની વચ્ચે પસંદ કરેલા અધિકૃત માર્ગની કથા છે.

મિત્ર, તને થશે કે હું ઘડીકમાં ડાયરી, ઘડીકમાં સ્મરણો, ઘડીકમાં સત્ય કે અધિકૃતતા, ઘડીકમાં કથા..... આવું-આવું કહીને તને ગૂંચવી રહ્યો છું, પણ તું સાબદો રહેજે, કારણ કે હજુ તો તને હું એમ પણ સમજાવવાનો છું કે આ એક ડાયરીમાં ત્રણ-ત્રણ જીવનની ડાયરીઓ સમાયેલી છે, અને એમ પણ ઠસાવવાનો છું કે આ એક ડાયરીમાં એક નહીં, પણ બે ચરિત્રો છે. કહીશ કે એક જ ડાયરીમાં સાગમટે બબ્બે કથાનાયકો છે.

ચાલ, એ વિશે થોડી માંડીને વાત કહું.

એ વાત જાણે એમ છે કે ૧૯૩૮માં, નડિયાદ મધ્યે જન્મેલા આ કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક અને સંગીતજ્ઞ પુરુરાજ જોશી '૬૩માં એમ.એ. થયા, એ પછી શાળાના શિક્ષક, માહિતીખાતાના ઉપતંત્રી, નડિયાદ, મહુધા અને બાલાસિનોરની કોલેજોમાં અધ્યાપક રહ્યા. એક લાંબા અંતરાલ પછી ૧૯૭૫ના જૂનમાં સાવલીની કોલેજમાં ગુજરાતીના કાયમી અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. અહીં તેમની મુલાકાત સ્વામીજી સાથે થઈ. એ વખતે સ્વામીજી ભીમનાથ મહાદેવના પરિસરની ગેબીનાથદાદાની સમાધિ સામેની જગામાં, માટીની એક નાનકડી ઝૂંપડીમાં રહેતા હતા. એ પછીનાં પંદરેક વર્ષોની, એટલે કે સ્વામીજી ૧૯૯૧ની ૮મી સપ્ટેમ્બરે માર્ગ-અકસ્માતે નિર્વાણ પામ્યા, ત્યાં સુધીના પુરુભાઈનાં જીવનભાથાંઓની અને સ્વામીજીની જીવનગાથાઓની કથાનાં પાનાંઓ એટલે પુરુરાજ જોશીની આ 'જિજ્ઞાસુની ડાયરી'.

આ આખી ડાયરી તેમનાં સ્મરણોની કથા તો નથી, છતાં નોંધવું જોઈએ કે તેમાં આરંભે આવતી પ્રથમ બે નોંધો, '૧૯૭૫ના ડિસેમ્બરની એક સાંજ' અને 'એક રોમાંચક રાત', એવા શીર્ષકથી લખાયેલી બે નોંધો સ્મરણો ઉપરથી લખાઈ છે, જે તેમની પ્રથમ મુલાકાતની રોચક, ભેદક અને મુગ્ધ યાદોનું બયાન છે. પરંતુ આ બે અપવાદને બાદ કરતાં અહીં ચોક્કસ તારીખ અને વર્ષ સાથેના ૧૪૦ જેટલા દિવસોની નોંધો છે, જે ૪૦૦ પાનાંના પુસ્તકરૂપે આપણને ૧૯૯૯ની શિવરાત્રીએ મળે છે. દોસ્ત, એટલે કે પુરુરાજ જોશીનું ૧૯૭૫માં સાવલી જવું, '૭૫થી '૮૧ સુધી સ્વામીજીની નિકટતાથી લાભાન્વિત થવું, એ વર્ષો દરમ્યાન યથાવકાશે લખાયેલાં છૂટક-છૂટક ૧૪૦ દિવસોના અનુભવો, ઘટનાઓ, સંવાદો, વગેરેનું

બયાન થવું, એ બયાનોનું સ્વામીજીના નિર્વાણ પછી અટકવું, અને એ પછીનાં આઠ વર્ષે એનું પુસ્તકરૂપે ‘જિજ્ઞાસુની ડાયરી’ નામે પ્રસિદ્ધ થવું, સમયના આવા એક રૈખિક ક્રમે આ પુસ્તકનું કાઠું બંધાયું છે.

પુરુભાઈની આ ડાયરી સાથેનું મારું અનુસંધાન પણ ઘણું ગાઢ અને પ્રેમાળ રહ્યું છે. તેમના નડિયાદના ઘરે કશુંક નવું જાણવા અને શીખવા માટેની મારી આવજા ખૂબ વધી ગઈ હતી. પુરુભાઈ પણ સાવલીથી નિયમિત મને ટપાલો મોકલે. ક્યારેક તો એસ.ટી. બસના ડ્રાઈવર-કંડકટરો જોડે પણ મારા નામે કવરો આવે. એમાં આ ડાયરીના શ્રેણીબદ્ધ છપાયેલા હપતાઓનાં કટિંગ હોય. સ્વામીજીના નિર્વાણ પછી હરીન્દ્ર દવેએ એમના વિશે કશુંક લખવાનો આગ્રહ પુરુભાઈને કરેલો, એટલે પુરુભાઈએ પોતાની દૈનંદિની ખોલી અને એમાં ટપકાવેલી વાતો, વિગતો અને ભાષાને મઠારી. પરિણામે ૧૯૯૩-૯૪નાં વર્ષોમાં ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ના પાને એ હપતાવાર છપાવા લાગી. દર અઠવાડિયે એ જેમ-જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જાય, તેમ-તેમ એનાં કટિંગ પુરુભાઈ મને નડિયાદ મોકલતા જાય. મારે એની કૉલમના ઊભા પટ્ટાઓ કાપવાના, મોટા કાગળ ઉપર એને છૂટા-છૂટા લગાવવાના, અને પછી એ કાગળની ઝેરોક્સ કરાવવાની. પુરુભાઈ એ ઝેરોક્સ ઉપર જે મુદ્રારાક્ષસ પ્રવેશ્યો હોય, એને સુધારે, જરૂરી ઉમેરા કરે અને પછી પુસ્તક માટે પ્રેસમાં મોકલે. ‘જન્મભૂમિ’માં છપાયેલા હપતાઓ ઉપરાંત ‘તાદર્થ્ય’, ‘ખેવના’, ‘વિ’ અને ‘લોકલહરી’ જેવાં સામયિકોમાં પણ કેટલાક પ્રસંગો છપાયેલા, એ બધું મળીને, મેળવીને, તારીખોના ક્રમબદ્ધ ઢાંચામાં ઢાળતાં-ઢાળતાં આ ડાયરીનું કાઠું બંધાયું છે. જેના તાજના સાક્ષી થવાની મને મારા ઘડતરકાળે તક મળી છે. અરે, હું ક્યાં મારાં એ સ્મરણોની વળી બીજી એક ડાયરી માંડવા બેસી ગયો. છોડ.

ચાલ હવે હું ડાયરીનાં આ કદ-કાઠાની વાત પછી તેના આંતરપ્રવાહોનો પ્રવાસ કરાવું. મેં અગાઉ કહેલું કે આ એક ડાયરીમાં ત્રણ-ત્રણ જીવનની ડાયરીઓ છે. એ તેના લેખક પુરુભાઈની તો છે જ, સાથોસાથ સાચા સંતપંથના નાયકપદે સ્થપાયેલા સ્વામીજીનાં જીવન, દર્શન અને કાર્યની કથા પણ છે. વળી, તું જાણે છે ને કે પુરુભાઈ આમ તો નડિયાદી. નડિયાદ આમ તો સાક્ષરી. સાક્ષરભૂમિ આમ તો ગોવર્ધનરામયુગકેન્દ્રી. ગોવર્ધનરામનો ખરો મૂલ્યબોધ તેમણે લખેલી ‘સ્કંપબુક’ના ત્રણ ભાગમાં કેન્દ્રસ્થ થયેલો છે. તને એય ખબર હશે કે ‘સ્કંપબુક’માં ગોવર્ધનરામે પોતાનાં જીવન-દર્શનને, પોતાનાં જીવનકાર્યને યથાવકાશે છૂટાંછવાયાં નોંધ્યાં છે. એમના એ વિચારો સામાન્ય નિરીક્ષણથી માંડીને છેક દર્શન સુધી પહોંચ્યા છે. તે આમ scattered હોવાથી, વિશાળ જીવનરાશિમાં ખૂણે પડી રહેલા હોવાથી, તેમાંથી ગોવર્ધનરામના જીવનની સિલસિલાબંધ વિગતો સાંપડતી નથી, પણ તે સમયના આપણા સમાજજીવનની, સંસ્કૃતિચિંતનની અને કર્તવ્યબોધની એક નવી ભાત

ઉપસે છે. દોસ્ત, મને લાગે છે કે આ ડાયરીમાં પણ જિજ્ઞાસુ તો નિમિત્તમાત્ર છે. એ જિજ્ઞાસુએ સ્વામીજીને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણા સાધુ-સંતજીવનના, આપણા સમાજજીવનના, આપણા ધર્માશ્રયે ચાલતા સેવાજીવનના પથનો એક મોટો નકશો અહીં આંક્યો છે. ગોવર્ધનરામના સ્કેપરૂપ, છૂટાછવાયા પ્રસંગોની જેમ જ પુરુભાઈએ અહીં અથતો જિજ્ઞાસારસ દ્રવતો રાખીને, યથાવકાશે, ઘટનાઓ વચ્ચેના કાર્યકારણની ચિંતા કર્યા વગર, પોતાનાં અનુભવચિત્રોની સંવેદનશીલ, કળાત્મક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હારમાળા સર્જી છે. બરાબર ગોવર્ધનરામની ‘સ્કેપબુક’ માફક જ સ્તો. એટલે હું કહું છું કે આ ડાયરીના આંતરપ્રવાહમાં પેલા અધિષ્ઠિત સ્વામીજી, એમને જિજ્ઞાસાભાવે ભજતા પુરુભાઈ અને ગોવર્ધનરામ પરંપરાની સ્કેપબુકની આભા પણ છે.

હું તને ક્યારનો આ સ્વામીજી, સ્વામીજી કહ્યા કરું છું, તે કોણ? એવો પ્રશ્ન જો તને થતો હોય તો જાણી લેજે કે આ પ્રશ્ન તને એકલાને નહીં, પરંતુ આ ડાયરી લખનાર જિજ્ઞાસુને, એને વાંચનારને, ભીમનાથ મહાદેવના અનેક શ્રદ્ધાળુઓને, સ્વામીજીના અગણિત અનુયાયીઓને – સહુને થયો છે. એ બધ્ધાની જિજ્ઞાસા આ બાબતમાં આજદિન સુધી અકબંધ રહી છે, કે આ સ્વામીજી હતા કોણ? બસ, એ સ્વામીજી હતા, સાવલીવાળા સ્વામીજી. એમનું નામ પૂછતાં જવાબ મળેલો કે.....

“જબ સબ કુછ છોડકર નિકલે થે, તો ફિર નામ કો ક્યોં પકડ કે રખેંગે ?”

(પૃ. ૪).

પુરુભાઈએ એ નોંધ્યું કે સ્વામીજી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદની ભૂમિમાંથી આવેલા, એટલે એમનું પૂર્વાશ્રમનું શરીર બંગાળી હશે. પણ એમની ભાષામાં, વ્યવહારમાં, ઉપદેશોમાં તમે એમને કોઈ એક પ્રદેશમાં બાંધી ન શકો. જો તેમની કોઈ ચોક્કસ ઓળખ બંધાતી હોય તો તે માત્ર સાદા સાધુ તરીકેની, સાચા સંત તરીકેની, એક જીવનમર્મી ફેન્ડ, ફિલોસોફર અને ગાઈડ તરીકેની જ. પુરુભાઈ લખે છે કે,

“સ્વામીજીને જોયા-જાણ્યા પછી સાધુ-મહાત્માઓ વિશેના મારા પૂર્વગ્રહો શમી જવા માંડ્યા છે. આ સ્વામીજીની તો વાત જ ન્યારી છે. એમને બીજા કોઈ સાથે સરખાવી ન શકાય. એમનો પ્રભાવ, એમની વ્યવસ્થાશક્તિ, એમની કરુણા, એમનો સ્નેહ, સઘળું અદ્ભુત લાગે છે. ખરેખર તો કેમ્પનું સઘળું કામ એમની ઈચ્છાશક્તિથી જ થતું રહ્યું. પણ એમણે એનો યશ ડોકટરો અને અમારા જેવા સાધારણ સ્વયંસેવકોને આપ્યો. પૂર્ણાહુતિને દિવસે આગલી રાત્રે બધું જ આયોજન કરીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. મને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવેલું કે ભાષણમાં અમારા વિશે કશું જ બોલવાનું નથી. (પૃ. ૯).

જો દોસ્ત, તારે આ સ્વામીજી વિશે, તેમની પ્રકૃતિ કે વિચારો વિશે, એમનાં

જીવનકાર્યો વિશેની થોડીઘણી ઝાંખી મેળવવી હોય, તો આ બે ઉદાહરણો શાંતિથી વાંચ, એ તને સ્વામીજીના વ્યક્તિત્વની એક આછી રેખા આપી શકશે.

*

‘સાધુજીવન કી દીક્ષા લેતે વક્ત સબકુછ છોડ દેના પડતા હૈ. નામ, કુળ, કુટુંબ, સાંસારિક સંબંધો – સબકુછ છોડના હોતા હૈ. અમે સાધુ બન્યા. દીક્ષા લીધી. માબાપ, સગાંસંબંધીઓના પિંડ મૂક્યા. હમારા ખુદ કા ભી પિંડ દિયા. મતલબ કિ દીક્ષા લેને સે પહલે જો કુછ હમ થે, નામ-રૂપ, કુલ-ગોત્ર, પારિવારિક પહેચાન – સબ કો છોડકર હમ અલગ હો ગયે. અબ હમ વો નહીં જો દીક્ષા લેને સે પહલે થે, અબ ન હમારા કોઈ નામ હૈ, ન કોઈ ગાંવ, માનો શૂન્ય હો ગયો...’ (પૃ. ૧૯).

*

‘સબ કુછ છોડકર નિકલે થે હમ, ફિર ભી જહાં ભી ગયે, હમં એક બહોત બડા પરિવાર મિલ ગયા. કોઈ હમારે તો બનતે નહીં, લેકિન હમ સભી કે બન ગયે. આપ આતે હૈ તો હમં અચ્છા લગતા હૈ, નડીઆદ સે ચશમાંવાલી આતી હૈ, હમ સે બાર્તે કરતી હૈ, તો ભી હમં અપને પરિવાર કા એહસાસ હોતા હૈ.’ (પૃ. ૨૦).

*

ટૂંકમાં, આ સ્વામીજીને પુરુભાઈએ એક મર્મી સંત ઉપરાંત જીવનલક્ષી લોકસેવક તરીકે અનુભવ્યા છે, અને તેવા જ ચીતર્યા છે. તેઓ ક્યાંના છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, કયો પંથ એમનો, એવીતેવી દુન્વચી માયાથી સ્વામીજી જોજનો દૂર હતા. ઈ.સ. ૧૯૫૮ના સપ્ટેમ્બરની ઋષિપંચમીએ તેઓ સાવલીમાં ઊતર્યા અને ૩૩ વર્ષના સાવલીના જીવનને અકાળે, અકસ્માતે સંકેલી લઈને નીકળી ગયા. ડાયરીનાં પાનાંઓ ઉપર તેમનું ચરિત્ર સ્વામિત્વના, ગુરુપદના, ધર્મવડાપણાના કશાય ભાર વિનાનું ધીમે-ધીમે વિકસતું આવે છે. તેની ખરી મજા એ છે કે સ્વામીજી વિશેની કોઈ પણ અંગત વિગતો કે ચમત્કારોની ઝાકમઝાળ અહીં નથી. છતાં અંતે આપણને સ્વામીજી વિશે કોઈ અજંપો, કોઈ જિજ્ઞાસા, કોઈ શંકા કે કોઈ વિમાસણ રહેતી નથી. લેખકે સ્વામીજીનું આ ચરિત્ર માત્ર તેમનાં જીવનકાર્યો અને જીવનચિંતનને આધારે જ ખીલવ્યું છે.

સાવલી કોલેજ હોય, ત્યાંની શાળા હોય, હોસ્પિટલ હોય, ધાબાડુંગરી ઉપર મંદિરનિર્માણ હોય, સાચી અંબાનો પુનરુદ્ધાર હોય, નેત્રયજ્ઞો હોય, કેટલ કેમ્પો હોય, આવાં-આવાં તો કંઈ કેટલાંય સમાજકાર્યો માટે સ્વામીજીએ શૂન્યમાંથી સર્જન કરવાનો પરિશ્રમ, પરાક્રમ કે ચમત્કાર નહીં પણ પરિશ્રમ કર્યો છે, અને પછી તેના ઉદ્ઘાટન સમારંભોમાં કે એવાતેવા કોઈ પ્રસંગોમાં તેમની હાજરી નહીં, એમની ગુરુગાદી નહીં, પ્રવચનો અને ઉપદેશો નહીં. ટૂંકમાં કશુંક કર્યાનો સહેજ પણ પ્રચાર, જશ કે

માનમોભો પોતાને ન મળે, તેનું સ્વામીજી ખાસ ધ્યાન રાખતા. આ રીતે કશુંક જરૂરી ઊભું કરવું અને પછો હળવેકથી એમાંથી પોતાની જાતને સેરવી લેવાની સમજ – આ સ્વામીજીને અન્ય ધર્મવડાઓ કે સાધુસંતોથી જુદા અને વિશિષ્ટ બનાવે છે. વળી સ્વામી હોવાને નાતે તેઓ માત્ર ધર્મ, ભક્તિ, પૂજા-પાઠ કે અધ્યાત્મની વાતોમાં બંધાઈ ન રહેતાં... સાહિત્ય-સંગીત-ચિત્ર-સ્થાપત્ય-ખેતી-દાકતરી જેવી અનેક કળાઓ અને શાસ્ત્રો વિશેની ઊંડી સમજ અને જીવનરસ ધરાવતા હતા.

વળી એમ પણ પ્રતીત થયા વગર રહેતું નથી કે આ ડાયરી કોઈ બેઠાઊઠ્યાની વાતચીતો ટપકાવેલી રોજિંદી ઘટમાળો નથી, પણ એક વિચક્ષણ મરમીના સંસર્ગમાં આવેલા જિજ્ઞાસુનાં માર્મિક અનુભવચિત્રોનું બયાન છે. તેમાં ઘટનાઓ કે સંવાદોની સાથેસાથે દર્શન અને સમજણની જે સહોપસ્થિતિ ખડી થાય છે, એ જ આપણને દૈનંદિન ઘટનાઓની નિરસ વાતોના શ્રમથી બચાવે છે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે આખી ડાયરીમાં પુરુભાઈએ પોતાના અનુભવો કે સ્વામીજીનું જે ચરિત્રલેખન કર્યું છે, તે સાવ સહજ-સરળ રીતે, આપમેળે થયું છે. અહીં ગોઠવી-ગોઠવીને પૂછેલા સંવાદો નથી, ભક્તો યા અનુયાયીઓને ઉત્સાહથી અપાયેલો ઉપદેશ નથી, નથી કોઈ બોધરૂપ વ્યાખ્યાન કે નથી કોઈ અહોભાવી વર્ણનો. અહીં તો જે આવે છે તે સ્વાભાવિક સંવાદરૂપે યા સ્વૈરાલાપ યા સ્વાનુભાવરૂપે આવે છે. આખી ડાયરીમાં જુદા-જુદા દિવસોએ સ્વામીજી સાથે થયેલી વાતો, વિવિધ પ્રસંગો, ઘટનાઓની વિગતો, અનેક અનુયાયીઓ, પ્રવાસીઓ, શ્રદ્ધાળુઓની મુલાકાતો અને મુલાકાતના જાતભાતના હેતુઓ – બસ આમ જ સ્વૈરાલાપ યા સંવાદ અહીં ચાલ્યા કરે છે. સોંસરવી ઊતરી જાય તેવી જીવંત ભાષામાં આવા વ્યવહારોની સાથોસાથ મૂલ્ય, ધર્મ, જીવન, મૃત્યુ આદિ ચિંતનો પણ રસાયાં છે. આ સ્વામીજીની ભાષા ભલે ગુજરાતી-હિંદીમિશ્રિત હોય, પણ એમાં ભીતરી અવાજનો રણકો છે. તેથી જ એ પોતીકી લાગે છે. સ્વામીજી પોતે આવી મિશ્રિત ભાષા માટે કેવી સાહજિક સ્પષ્ટતા કરે છે....

*

“અમે અહીં આવ્યા ત્યારે હિંદી, ગુજરાતી કશું જાણતા ન હતા. પછી ધીમે-ધીમે શીખી ગયા, કશું પદ્ધતિસર શીખ્યા નથી પણ લોગોં કી બાર્તે સૂન સૂન કર શીખે હૈં, ઇસ લિયે હમારી ભાષા સાહિત્યિક ભાષા નહીં હૈ. હિંદી મેં જિસે ખડી બોલી કહેતે હૈ નાં ? બસ હમારી ભાષા ભી ખડી ભાષા હૈ, અમે ‘પત્ની’, ‘મિસેસ’ એસા નહિ બોલતે, ‘બાયડી’ બોલતે હૈં । આપ જૈસે પઢે લિખે લોગોં કો હોતા હોગા, બાપજીને બોલતાં જ આવડતું નથી. ક્યારેક કોઈ કહે પણ ખરા. તો બતાઓ જોશી, બાયડી કયા ખોટા શબ્દ હૈ ?” (પૃ. ૭૬).

*

આ ડાયરીના નાયકપદે સ્વામીજી પ્રત્યક્ષ રીતે સ્થપાયા છે, તો જરા જુદી રીતે ડાયરીલેખક પણ નાયકસ્થાનથી ઝાઝા દૂર નથી. અલબત્ત એ માટેનો સભાન પ્રયત્ન ક્યાંય વર્તાયો નથી. ડાયરીકારનો 'હું' ક્યાંય અથડાતો નથી. આવા ઔચિત્યને કારણે સ્વામીજીને અનુસંધાને ડાયરીકાર અંતે તો આત્મનિરીક્ષણ, આત્મપૃથક્કરણ અને આત્મચિંતન કરતા, એટલે કે જાતને તપાસતા અને ચકાસતા લાગે છે, નહીં કે નાયકપદે રહેવાના અભરખાવાળા.

મારી આ વાતની પૂર્તિ કરવા હું એટલું કહીશ કે અહીં સમાયેલા કુલ પ્રસંગો પૈકી અડધા ઉપરના પ્રસંગો, એટલે કે નોંધોની શરૂઆત પુરુભાઈ પોતાની કોઈ અંગત વાત, વિચાર કે દૈનિકન ઘટનાથી કરે છે, પછી ધીમે રહીને એ અંગતપણાને કોઈ ને કોઈ અનુસંધાન આપીને સ્વામીજી સાથે જોડી દે છે. આમ કરવા જતાં ડાયરી લખનારના પોતાના જીવનની, પ્રકૃતિની, પ્રવૃત્તિની, આસપાસનાં અનેક સંબંધો અને ઘટનાઓની એટલી બધી વાતો ને વિગતો મળી રહે છે, કે જાણે-અજાણે તેનો વાંચનાર સ્વામીજી જેટલો જ પરિચય ડાયરીલેખકનો, સહધર્મચારિણી બહુલાબહેનનો, પરમ અને સાથીમિત્ર જયદેવ શુક્લનો, ટૂંકમાં તેમના જીવનસંદર્ભના મોટા જગતનો મેળવી ચૂકે છે. પુરુભાઈ સપ્તાહને અંતે અને રજાઓમાં નડિયાદ જાય, નડિયાદથી બહુલાબહેન વારેવારે સાવલી આવે, નડિયાદના તેમના પરિવારમિત્રોની સંગત, સાવલીના ઘરમાં રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થાઓ, સાવલીના મિત્રો અને સ્નેહીઓ, કોલેજનાં કામો અને વાતાવરણ, પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ, અન્ય ગમતી વાતો.... આવું આવું કેટલુંય પુરુભાઈએ ડાયરીમાં અછડતું અને સહજ રીતે નોંધી દીધું છે.

જો, અહીં હું તને આ ડાયરીનાં થોડાંક પ્રકરણો (નોંધો)નાં આરંભનાં વાક્યો નમૂનારૂપ બતાવું છું, એ વાંચતાં જ તને સમજાઈ જશે કે ડાયરીકારના અંગત જીવન અને વ્યવહારજગતના કેટકેટલાં સંદર્ભો, વ્યક્તિઓ, ઘટનાઓના ઉલ્લેખો અહીં છે. પણ એ યાદ રાખજે કે આ અંગત જીવનના ઉદ્ગારો ઝાઝા લંબાતા નથી. બેચાર વાક્યો કે ટૂંકા ઉલ્લેખો ટાંકીને પછી તરત જ ડાયરીકાર આપણને સ્વામીજીના ચરિત્ર-પ્રવાસનો માર્ગ પકડાવી દે છે.

*

‘એ દિવસે સાંજે કોલેજમાં અધ્યાપકોના અભ્યાસવર્તુળ ‘સારસ્વતમૂ’નો કાર્યક્રમ યોજેલો. વડોદરાથી પ્રા. નીતિન વ્યાસ ‘યોગ’ વિશે બોલવા આવેલા. ઘેર આવતાં રાતના નવ – સાડા નવ થઈ ગયેલા. ઘેર આવતાં જ મને યાદ આવ્યું કે બપોરની ટપાલમાં રાસભાઈનો પત્ર આવેલો. એમાં એમની નાદુરસ્ત તબિયતના સમાચાર વાંચી મનોમન સંકલ્પ કરેલો કે મંદિરમાં જઈને એમના સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થના કરીશ.’ (પૃ. ૨).

*

‘ગઈ કાલે કેળવણી મંડળના ત્રણે મંત્રીઓ સાથે અધ્યાપકગણની મિટિંગ થયેલી. મુદ્દો હતો પગારવિલમ્બનો. ઘણા સમયથી પગાર નિયમિત થતો નથી. એને કારણે અધ્યાપકો અને ઓફિસ-કર્મચારીઓ ખૂબ અકળાયા છે.’ (પૃ. ૧૧).

*

‘ગઈ કાલે સવારે ઘટેલી એક સુરીલી ઘટના તે રાસભાઈનાં સ્તોત્રો-ભજનોના કાર્યક્રમનું પ્રસારણ. રાસભાઈએ અગાઉથી લખેલું – શ્રવણશો અને નિખાલસ પ્રતિભાવ લખશો.’ (પૃ. ૨૫).

*

‘આજે જયદેવ શુકલના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રાથમ્ય’ની નકલો અમદાવાદની બસમાં આવવાની હતી. ભંડારી ભવનમાં સૌ ભારે ઉત્સાહ અને અધીરાઈ અનુભવતા બેઠા હતા. જયદેવ બસ પર ગયેલા. એ આવે ત્યાં સુધી કાવ્યસંગ્રહના સ્વાગતમાં એક કાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું. જયદેવનાં કાવ્યોની લાક્ષણિકતાઓ વણી લઈને થોડા દોહરા લખાયા. બસ આવી અને નકલો આવી એટલે સૌએ ભારે ઉમળકાથી એનું સ્વાગત કર્યું. જયદેવને અભિનંદનોની વર્ષામાં ભીંજવી દીધા.’ (પૃ. ૩૭૮).

*

‘શિવમ્’નું નિવાસ ગમે છે, પણ હજી એની સાથે ઘરોબો થયો નથી. હજી એમાં જાણે હું અજાણ્યો-અજાણ્યો લાગું છું, મને. સોમવારે સાવ અચાનક ઋતુ બદલાઈ ગઈ. આછી ઝરમરથી શરૂ થયેલો વરસાદ કડાકાભડાકા સાથે મુશળધાર ઝીંકાયો. લગભગ આખો દિવસ અને આખી રાત નવું મકાન, અવિરત વરસાદ અને એકાકી જણ. ભારે કંટાળો આવ્યો. મંદિરે તો જવાય તેમ ન હતું, એટલે રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા ‘લાવણ્ય’ની સમીક્ષા લખવા બેઠો.’ (પૃ. ૩૮૪).

*

‘આજે ૫૦મી વર્ષગાંઠ. અર્ધી સદી પૂરી થવા આવી. મઘમહેરામણમાં આવી પહોંચ્યા છે પુરુભાઈ. સવારમાં મધુમાલતી અને પારિજાતને જળ સીંચ્યું. ચા-પાણી કર્યાં. બકુલાને ગાજર-કુબીનો રસ કાઢી આપ્યો. સ્નાન કરીને અભિષેક કર્યો. ભગવાનને ગંગાજળથી અભિષેક કરાવ્યો. થોડું મંત્ર-ગાન કર્યું. વેઢમી જમ્યા. બકુલા સ્કૂલે ગઈ. હું ‘ધર્મયુગ’ વાંચતો બેઠો, કોઈક આવે તો સારું એવી ઈચ્છા રહી-રહીને થતી રહી. મનને મેં પૂછ્યું, આવું શા માટે વિચારે છે ? નિરપેક્ષ થવાની હોશિયારી વીસરી ગયું કે?’ (પૃ. ૩૮૮)

*

ક્યારેક તો આપણે ભ્રમમાં પડી જઈએ કે આ ડાયરીના મુખ્ય નાયક સ્વામીજી છે કે પછી એ સ્વામીજી વિશે અપાર જિજ્ઞાસા ધરાવતા ડાયરીલેખક ?

પણ આવી વ્યક્તિગત વાતોમાંથી પણ પુરુભાઈના હૃદયની શુદ્ધતા અને સ્વાભાવિકતા જ ઊપસે છે. નહીં કે અંગત વાતોની કોઈ બડાશ, અભરખો કે પ્રમાણભાત વિનાનો ચહેરો. આ રીતે અહીં અત્યંત સંયમિત અને સહજ એવાં બે કથનકેન્દ્રો વારેવારે એકબીજાંમાં આવનજાવન કરતાં રહ્યાં છે.

હવે, છેલ્લે હું તને આ ડાયરીનાં મને ગમેલાં, એટલે કે સ્પર્શોલાં પાસાંની વાત જણાવું. કશી આળપંપાળ વિનાની, સાદી છતાં અર્થપૂર્ણ ગદ્યશૈલી, એટલે કે વર્ણનકળા આ ડાયરીનું મોટું જમા પાસું છે. ભાષા-વર્ણનોની આ સાહજિકતા અહીં આપમેળે આવી છે, માટે સહેજ પણ કૃત્રિમ લાગતી નથી.

એવું જણાયું છે કે કોઈ પણ સર્જનાત્મક ગદ્યની મુખ્યત્વે ત્રણ શૈલીઓ હોય છે : કથનાત્મક, નાટ્યાત્મક અને કાવ્યાત્મક. આ ડાયરીના ગદ્યમાં આવી ત્રણેય વર્ણનશૈલીઓનો સુભગ સંગમ છે. આ ત્રણેય ધારાઓનું ઉત્તમ સંમિશ્રણ છે. વાર્તાકાર પુરુભાઈનું ગદ્ય અત્યંત પ્રાસાદિક, વસ્તુને અનુરૂપ અને લોક-ચાલનું રહ્યું છે. પુરુભાઈનાં કાવ્યસર્જનોમાં કલ્પનશ્રેણીઓ ઉપરાંત રૂપક-પ્રતીક-અલંકાર વગેરે પ્રયુક્તિઓ અને નાજુક ભાવક્ષણોની સઘનતા છે, પણ એ બંને કરતાં જિજ્ઞાસુની ડાયરીના ગદ્યમાં જુદી જ ફોરમ છે. અહીં કવિ પુરુભાઈની ઈન્દ્રિયસાદૃશ્ય રજૂ કરતી કલ્પનશ્રેણીઓ છે, વાર્તાકારની પ્રાસાદિકતા છે અને નાટ્યકારના જીવંત સંવાદોની પ્રત્યાયનક્ષમતા પણ છે.

ચાલ, પહેલાં તો આ ગદ્યમાં કવિતાઈવેડાના ભાર વિનાની પદ્યની જે છાંટ છે, તે આપણને કવિહૃદયમાંથી પ્રગટેલા ગદ્યનો અનુભવ કરાવે છે, એને જોઈએ.....

‘શીતળ પવનભરી રાત. વૃક્ષોમાંથી ગળાઈ-ગળાઈને આવતી ચાંદની. દૂર-દૂરથી વહી આવતા કોઈ ભજનિકના ભજન સાથે સંભળાતી એકતારાની રણઝણાટી, બાંકડા પર પગ લટકાવીને આરામથી બેઠેલા સ્વામીજી અને સુગંધિત, મુલાયમ પુષ્પની જેમ વારંવાર હૃદયને સ્પર્શી જતી એમની વાણી – આ બધું મળીને એક અલૌકિક પરિવેશ રચાતો હતો.’ (પૃ. ૨૦).

*

આ ગદ્યમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે તેમાં શબ્દ, ઊર્મિ અને ભાવનાના અતિ કે અધ્ધરિયા વિલાસને બદલે કાવ્યકૃતિમાં હોય તેવી કલ્પનશ્રેણી, બુદ્ધિને સંતોષે એવા સત્ત્વશીલ વિચારની અભિવ્યક્તિ અને ગદ્યનું પોતાનું કલાવિધાન – આ ત્રણેય ખૂણાઓ સચવાયા છે. કહીશ કે સર્જનોમાં પુરુરાજ કવિ છે. તેમણે પોતાના સર્જનાત્મક લેખનમાં કાવ્યસર્જનને શિખરે સ્થાપ્યું છે. આથી તેમના આ ભાવોસ્ફુવાસમાં પણ પદ્યનો લય પકડાયો છે. બીજી રીતે કહું કે આ ગદ્યમાં તેમણે પોતાના પદ્ય પાસે દાસત્વ સ્વીકારાવ્યું છે.

‘જિજ્ઞાસુની ડાયરી’ના ગદ્યની પ્રાસાદિકતા અનુભવવા માટે આપણે એ

શબ્દોમાં રહેલી અનૌપચારિકતા પાસે જવું પડશે. વળી એવી અનૌપચારિકતામાંથી મળતા શબ્દવિન્યાસ અને વાક્યવિન્યાસની લાક્ષણિકતાઓને સમજવી પડશે. બે કે ત્રણ અક્ષરના બનેલા હળવા – રમતિયાળ શબ્દોથી ઊભી થતી અમૂર્તતા માણવી પડશે. તો જ આપણે આ ડાયરીના ગદ્યની પ્રાસાદિકતાને સાચી રીતે સમજી શકીશું. જો, વાંચ....

*

‘સાંજનો કૂણો તડકો મંદિરના શિખર પરની ધજા સાથે ફરફરી રહ્યો છે. એક કબૂતર – હવે એક નહિ બે – મંદિરના શિખર પર કોતરાયેલા કૂલની પાંદડીઓ પર બેઠાં-બેઠાં પાંખોના પંખાને ફેલાવી – સંકોરી રહ્યાં છે. બહેનોની ભજનમંડળી આવી ગઈ છે. ભજન પૂર્વેની ગમ્મતો ચાલી રહી છે પણ એથીયે વધારે કર્ણપ્રિય અવાજ તો દૂરથી બોલતા કોઈ પંખીનો છે. મને ખબર નથી એ પંખીનું નામ કલ્પનાથી જ વિચારું છું કે બહુ નાજુક કદનું પંખી હશે એ -’ (પૃ.૨૫).

‘સ્થળ-કાળના સન્દર્ભોથી છૂટો પડી ગયો હોઈ એમ ક્યારનો ઊભો રહી ગયો છું. સ્તંભની જેમ ખોડાઈ ગયો છું. મંદિરના પ્રાંગણમાં, ને મારી અપલક આંખોમાં લહેરાઈ રહ્યું છે એક ગેરુ વસ્ત્ર. માથા પરથી પરિચિત આકાશને સહસ્રા સમેટી લીધું છે કોઈએ ને સમગ્ર વાતાવરણમાં વજનદાર સન્નાટો તોળાઈ રહ્યો છે.’ (પૃ. ૩૮૫).

આ ગદ્યની સૌથી નિરાળી વાત, તે તેની પ્રત્યાયનક્ષમતા. સ્વામીજી સાથેના હોય, જનાન્તિક ઉદ્ગારો હોય કે પછી અન્યો સાથેની વાતચીત, પણ અહીં વારે-વારે આવતા સંવાદો ચાલી આવતાં વર્ણનો સાથે ‘નહીં સાંધો નહીં રેણ’ની જેમ રસાઈ જાય છે. પરિચિત અને સાદાસીધા શબ્દોથી શરૂ થયેલી અનૌપચારિક વાતચીત છંદવેશે કોઈક ચમત્કૃતિ પણ સાધી દે છે.

*

‘પછી સ્વામીજી એકદમ હળવા મૂડમાં આવી ગયા, ભરતભાઈની ઉડાવવા લાગ્યા. ભરતભાઈ બુધવાર સુધી રોકાવાના છે. પછી યાત્રા કરવા જવાના છે.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું, ‘ક્યાં?’

તો કહે, ‘ગઢડા, પાલિતાણા, અંબાજી....’

‘કોની સાથે?’

‘દાદા ભગવાનની સાથે.’

સ્વામીજી હસીને કહે, ‘જોષી, આ મફતિયાએ કૃષ્ણમૂર્તિને છોડ્યા, રજનીશજીને છોડ્યા, વિમલાતાઈને છોડ્યાં અને હવે એક ઓર નવા ડબલા ફંફોસવાનું શરૂ કર્યું છે.’

ભરતભાઈ તો કાંઈ બોલ્યા નહીં, પણ ઈલાબહેને બચાવ કરતાં કહ્યું, ‘જ્યાં

સુધી માર્ગ મળે નહીં ત્યાં સુધી શોધ તો ચલાવવી જ જોઈએ ને બાપજી !

સ્વામીજી કહે, 'હા, હા, કેમ નહીં? એક પછી એક બધા ડબલામાં હાથ નાંખી જોવાનો. થોડો વખત આનું ચાખ્યું, થોડો વખત પેલાનું, ઔર દુનિયા એસી હૈ કિ બધાને પોતપોતાના જેવું મલી ભી રહે છે. ચેલાઓ છે એનાથી વધારે ગુરુઓ નેકલ્યા છે. જગતમાં બધી જ ચીજવસ્તુના ઘરાક મલી રહે છે. તમે ધૂળ ને ઢેફાં લઈને બેસો તો એનાયે ઘરાક મલી જવાના.' (પૃ. ૧૩૮).

*

સ્વામીજીએ મારા એક મિત્ર વિશે પૂછ્યું, જે પોતે પણ સ્વામીજીનો ભક્ત છે.

'તમારે ત્યાં આવેલો?'

મેં કહ્યું, 'હા જી, આવેલા.'

સ્વામીજી કહે, 'એનું મગજ બગડેલું લાગ્યું તમને?'

મેં કહ્યું, 'કોઈક કારણસર ડિસ્ટર્બ થઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું. કદાચ એના કોઈ આત્મીયજન સાથે મતભેદ ઊભો થયો હોય....'

'મતભેદ ન કહેવાય', સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા, 'સમજદારીનો અભાવ કહેવાય.'

મેં કહ્યું, 'આમ તો એ સમજદાર છે.'

સ્વામીજી કહે, 'ભલે માનસ, હમારી બાત સમજતે ક્યો નહીં? બરાબર સમજો. દેખો, હમ હરરોજ ભગવાન સે પ્રાર્થના કરતે હૈં કિ ભગવાન, હમેં ઈસ દુનિયા મેં દુબારા મત ભેજના. અગર ભેજે ભી તો હમેં અક્કલ મત દેના. બેવકૂફ બનાકર ભેજના. સમજે?'

મેં કહ્યું, 'જી.'

તો કહે, 'કહો, ક્યા સમજે?'

'યહી કી અજ્ઞાન મેં સુખ હૈ, જ્ઞાન દુઃખ કા કારણ હો સકતા હૈ.'

અપેક્ષિત ઉત્તરથી સ્વામીજી પ્રસન્ન થયા હોય એમ સમર્થનના લહેકામાં બોલ્યા, 'હાં...' પછી કહે, 'ઔર જ્ઞાન કા એક અંગ હૈ સંશય. ઔર સંશય કે કારણ દુઃખ કા કારણ બન જાતા હૈ.' (પૃ. ૩૧૨).

*

ડાયરીકારે આ ગદ્યમાં વારે-વારે પ્રકૃતિનો નાતો એક છેડેથી ચિંતન સાથે અને બીજે છેડેથી સર્જનાત્મકતા સાથે બાંધ્યો છે, અને તે પણ શબ્દચાતુરીની કોઈ સંતાકૂકડી રમ્યા વિના જ.

'આસપાસ બંને લીમડા પાંપણો પલકાવતાં આ પીપળાની પ્રસન્નતાને નીરખી રહ્યાં છે.' (પૃ. ૨૯).

'આકાશ સામે તર્જની લંબાઈ હોય તેવા આ આસોપાલવ કેમ આજે મૂંગાં

લાગે છે?’ (પૃ. ૨૮).

‘આજની સાંજનો તડકો રેશમી વસ્ત્ર જેવો અનુભવાય છે.’ (પૃ. ૩૧).

સમીર, મારા દોસ્ત, આ ‘જિજ્ઞાસુની ડાયરી’ના જુદા-જુદા સ્તરોએ મને આરંભથી આનંદ-ઝૂલણ કરાવ્યું છે. અધ્યાત્મમાર્ગવાળી વ્યક્તિ આગળ આ ડાયરી એક રીતે ખૂલશે. કારણ કે સ્વામીજીનાં વચનોમાંથી આપણે એક પ્રાણપુરુષનો જીવનાદર્શ પામીએ છીએ. તર્કબદ્ધ જીવન જીવનાર આગળ એ બીજી રીતે ખૂલશે, કારણ કે સ્વામીજીનો જીવનઅભિગમ અત્યંત રેશનલ, માનવધર્મને જ સર્વોપરી સ્થાપનારો અને સમભાવી છે. જીવનલક્ષી સાહિત્યના પ્રેમી આગળ આ ડાયરી ત્રીજી રીતે ખૂલશે, કારણ કે ડાયરીકારનાં અનુભવચિત્રોનું વૈવિધ્ય અને ઊંડાણ આપણને અનેક ક્ષેત્રોનો પ્રવાસ કરાવે છે. સાહિત્યરસિકને આ ડાયરી સર્જનાત્મક ગદ્યનો આનંદ આપશે, અને જીવનચરિત્રના શોખીનને તો વળી એ ચારે દિશાઓથી સ્પર્શી જ જાય તેમ છે.

દોસ્ત, અંતે મારે તને એક જ વાત કહેવાની છે કે તારે જો આ ડાયરીનું ભાવન કરવું હશે, તો અધ્યાત્મના અભિનિવેશમાં તણાઈને નહીં, પણ માણસાઈના મર્મને જાણતાં-માણતાં કરવું પડશે. તો જ એમાં રહેલાં અદ્ભુત અને કરુણરસના ભાવનને તું શાંતરસના ઘર સુધી પહોંચાડી શકીશ.

દઝાડે કેટલું! / ઊજમશી પરમાર

અજંપા છે નર્યા નીંભર, નથી કેં વાત કીધાની,
ન આવે પાસમાં નીંદર, નથી કેં વાત કીધાની.

ભલે હો સેજ મખમલની, હવા પણ ખુશનુમા વ્હેતી,
ખૂંચે પડખાં મહી કંકર, નથી કેં વાત કીધાની.

ઇમારત આમ તો લાગે અડીખમ સાવ જીવતરની,
ન ભીતર કાંઈ પણ નક્કર, નથી કેં વાત કીધાની.

બધી ભીંતોય ચોકોરે ધસી ઘેરે સકંજામાં,
કરી દે ચાસને અધ્ધર, નથી કેં વાત કીધાની.

વળી ઘનઘોર ચોમાસું તડી પાડે વધારામાં,
દઝાડે કેટલું ફરફર, નથી કેં વાત કીધાની.

ધીરુબહેન પટેલની નાટ્યસૃષ્ટિ : પ્રશિષ્ટતાનું પલાશવન

સંજય ચોટલિયા

ધીરુબહેન પટેલ (૧૯૨૬-૨૦૨૩) આધુનિક અને, ખાસ કરીને, અનુઆધુનિક યુગમાં કવિતા, કથાસાહિત્ય અને નાટકપ્રકારમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરનારાં સર્જક છે. વાદ-વિચારધારાની સંકીર્ણતામાં બંધાયા વિના, નારીવાદી વિમર્શમાં એમનું કામ આભિજાત્યથી ભર્યુંભર્યું છે. અહીં એમની બાળનાટકસંગ્રહો અને ‘ભવની ભવાઈ’ સિવાયની નાટ્યસૃષ્ટિ તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

ધીરુબહેન પટેલની નાટ્યયાત્રાના ત્રણ તબક્કાઓ છે. પ્રથમ તબક્કો ઈ.સ. ૧૯૫૨/૫૩ થી ઈ.સ. ૧૯૬૨/૬૩ સુધીનો છે. ‘પહેલું ઇનામ’ (૧૯૫૫), ‘પંખીનો માળો’ (૧૯૫૬, ધનસુખલાલ મહેતા સાથે) અને ‘વિનાશને પંથે’ (૧૯૬૧) ત્રણ ત્રિઅંકી નાટકો; ‘નમણી નાગરવેલ (૧૯૬૧) - એકાંકીસંગ્રહ; તથા ‘મનનો માનેલો’ (૧૯૫૯) રેડિયોનાટકસંગ્રહ આ સમયગાળામાં પ્રકાશિત થાય છે. બીજો તબક્કો ઈ.સ. ૧૯૬૨/૬૩ થી નવમા દાયકાના પૂર્વાર્ધ સુધીનો છે. ‘અંડેરી ગંડેરી ટીપરી ટેન’ (૧૯૬૬), ‘બતકનું બચ્ચું’ (૧૯૭૩), ‘મિત્રાનાં જોડકણાં’ (૧૯૭૩), ‘પરદુઃખભંજન પેસ્તનજી’ (૧૯૭૮), ‘ગોરો આવ્યો’ (૧૯૮૭) – બાળનાટકસંગ્રહો છે; તથા ‘ભવની ભવાઈ’ (૧૯૮૮) કૃતિ આ સમયગાળામાં પ્રકાશિત થાય છે. ત્રીજો તબક્કો નવમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધથી ઈ.સ. ૨૦૦૫ સુધીનો છે. ‘માયા પુરુષ’ (૧૯૮૫), ‘આકાશમંચ’ (૨૦૦૫) – બે રેડિયોનાટકસંગ્રહો આ સમયગાળામાં પ્રકાશિત થાય છે.

પ્રથમ તબક્કો:

‘પહેલું ઇનામ’ને ધનસુખલાલ મહેતાની પ્રસ્તાવના મળી છે. હરીફાઈના પોણો લાખ રૂપિયાનાં ઇનામને કારણે રઘો-ચંચળનાં જીવનમાં શ્રીમંતાઈનું નાટક સર્જાય છે કે જે તેઓના જીવનને અજવાળે છે. કૃતિ પૂર્વરંગ અને અંતઃકથન સાથે ત્રિઅંકી નાટક છે. પ્રથમ અંકમાં ચાર પ્રવેશ, બીજા અંકમાં એક પ્રવેશ તથા ત્રીજા અંકમાં ત્રણ પ્રવેશ છે. પૂર્વરંગ-અંતઃકથનમાં મંચસજ્જા તરીકે ગામડામાં આવેલ રઘાના ઘરનો ઓરડો છે, પહેલા-ત્રીજા અંકમાં મુંબઈમાં આવેલ રઘાના ઘરનું દીવાનખાનું તથા બીજા અંકમાં મુંબઈમાં આવેલ રઘાના ઘરનો ઓરડો છે. અપવાદ સિવાય દશ્યરચનાના નિર્દેશો નથી. ગામડાની સહજ જીવનશૈલી અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે સર્જાયેલી શહેરી/શ્રીમંત જીવનશૈલીનો સંઘર્ષ અને તે નિમિત્તે થતી જીવનમીમાંસાનું કથાવસ્તુ છે. રઘા-ચંચળને કાળી નામે દીકરી છે. રઘાની માતા

સંતોકડોશી છે. રઘાનો મિત્ર પોપટભાઈ છે કે જે રઘાને મુંબઈ લઈ જાય છે. મુંબઈમાં રઘા-ચંચળ-કાળીને શહેરી/શ્રીમંત જીવનશૈલીના પાઠ ભણાવવા માટે કુંજવિહારી, બંસીધર, જનાર્દન, કાશ્મીરા, સુવર્ણા અને સોહિણીનાં પાત્રો સહાયક ભૂમિકામાં છે.

પૂર્વરંગમાં મુંબઈ જવાની ભૂમિકા રચાય છે. ‘અણહકની લખમી ઘરમાં વખવાદ ઘાલે’ અને ‘શહેરમાં આંતરડી ન ઠરે’ જેવાં વિધાનો અનાગત જીવનનાં ઈંગિતો આપે છે. પહેલા અંકના ચાર પ્રવેશોમાં વસ્તુવિકાસ છે. સહાયક પાત્રો શહેરી જીવનશૈલીના પાઠ ભણાવે તે નિમિત્તે નારીચેતના અને જીવનલક્ષી ચર્ચા-વિચારણા થાય છે. બીજા અંકમાં માતા સંતોકડોશી સારવાર અર્થે મુંબઈ આવે છે. બે જીવનશૈલી વચ્ચે સંઘર્ષ રચવા માટે સંતોકડોશીનું પાત્ર મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. નારીચેતનમાં સ્વાતંત્ર્ય અને અસ્તિત્વવાદી વિચારણા કરવામાં સુવર્ણા-સોહિણીની સામે કાશ્મીરાનું પાત્ર પરંપરાગત સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીના સંતોષ-સુખને મૂલ્યવાન ગણાવે છે. આ બાબતો સંઘર્ષની ભૂમિકા રચી આપે છે. ત્રીજા અંકના પહેલા-બીજા પ્રવેશમાં કુંજવિહારી કેન્દ્રસ્થાને છે. મુંબઈમાં ચંચળ અસ્તિત્વ પ્રત્યે સભાન બની છે. શહેરી જીવનશૈલી તરફ અણગમો, પતિ રઘાની વ્યાવસાયિક વ્યસ્તતા; આ બધાં કારણોસર એકલતાથી પીડાતી ચંચળ કુંજવિહારી પ્રત્યે આકર્ષાય છે પરંતુ પસંદગી કરવાનું સામર્થ્ય નથી. સમાંતરે, ત્રીજા પ્રવેશમાં, પોપટ જનાર્દનની મદદથી રઘા સાથે વિશ્વાસઘાત કરીને શ્રીમંતમાંથી ગરીબ બનાવી દે છે. આ આઘાત લઈને રઘો ઘરે આવે છે ત્યારે ચંચળ રઘાને કુંજવિહારીના પ્રેમની વાત કરીને, રઘાના આઘાતને બેવડાવે છે. પછી અવરોહણમાં દાંપત્યપ્રેમને વેળાસર સાચવી લીધાનો આનંદ છે. ત્રીજા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં જીવનમૂલ્યોનો સંઘ છે. રઘા-પોપટના ભ્રષ્ટાચારના પ્રસ્તાવને નકારવાથી જે બંસીધરને નોકરીમાંથી છૂટો કર્યો હતો તે બંસીધર અકસ્માતમાં બેભાન થયેલ કાળીનો જીવ બચાવી લે છે. સચ્ચાઈ-પ્રમાણિકતા-ખુમારી સમક્ષ રઘો પોતાને બંસીધરના પગની ધૂળથીયે ઊતરતો સમજે છે. અંતઃકથનમાં ગામમાં છોકરાં ભણાવતી શ્રેયસ્કારિણી ચંચળમાં ‘પહેલું ઇનામ’ શીર્ષકની વ્યંજના ફલિત થાય છે.

સ્થિતિવિપર્યયનું તત્ત્વ આકર્ષક છે. દુર્ભાગ્યથી સદ્ભાગ્ય તરફની ગતિ નાટ્યારંભે અભિધામાં અને અંતે વ્યંજનામાં છે. સ્થૂળ પ્રસંગોની અધૂરપ વરતાય છે. બીજો અંક તો બહુધા સંવાદનાબળે ટકી રહે છે. પાત્રો બહુધા વિચારના વાહક બન્યાં છે છતાં પાત્ર પ્રમાણેની ભાષાશૈલી વિશેષ બને છે. અસ્તિત્વની સભાનતા, જીવ-ઈશ્વરની તાત્ત્વિક મીમાંસા જેવા “બૌદ્ધિક મુદ્દાઓ સાથે ગામડાનાં રઘુ-ચંચળ દંપતી બાથ ભીડે તે ક્યાંક કૃતક લાગે છે. વસ્તુસંરચના સઘન બની છે. અંતઃકથનમાં પોપટભાઈને દેવાળું કાઢતા નિરૂપવા તેમાં લોકરુચિ-માનવસ્વભાવની પરખ જોવા મળે છે. લોકની સહભાગિતા અર્થે ક્યારેક નાટ્યતત્ત્વના ભોગે પણ, લોકજીવનના દઢ વિચારોને મૂકી આપવામાં લેખક

પોતાનો સર્જક ધર્મ સમજતા હોય છે. અહીં પણ ‘કર્મ કરો તેવું ફળ મળે’ – જેવા કુદરતી ન્યાયના વિચારને સાબિતીના સ્વરૂપે મૂકી આપવામાં આવેલ છે. પ્રશિષ્ટતા તરફનો આ ઝુકાવ રમણીય છે. નારીવાદના ત્રીજા-ચોથા તબક્કામાં, આપણાં સાંસ્કૃતિક માળખાંઓમાં સ્ત્રીજીવનની સાર્થકતા-મહત્ત્વને સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા છે, ત્યારે છેક ૧૯૯૫માં લેખિકા કાશ્મીરાના પાત્રમાં આ વાત મૂકે છે તે બાબત સર્જકને કાવ્યમીમાંસામાં કાંતદ્રષ્ટા કલ્પો છે તેની યાદ અપાવે છે.

‘વિનાશને પંથે’માં વૃદ્ધાશ્રમનું કથાવસ્તુ છે. બીજા અંકમાં ફ્લેશબેકની પ્રયુક્તિથી બે દૃશ્યો આપ્યાં છે. પહેલા દૃશ્યમાં મંચસજ્જા તરીકે લલિતાનું ઘર છે. લલિતાનો પતિ ક્ષયનો દર્દી છે. મૃત્યુ સામેની નિઃસહાયતા, બંને પાસે દામ્પત્યનાં લેખાંજોખાં કરાવડાવે છે અને જીવનની વિડંબનાને સમજવાનો ભાવોદ્રેકી પ્રયાસ કરે છે. દૃશ્યને અંતે થતું અંધારું અશોકના મૃત્યુનો સંકેત કરે છે. બીજા દૃશ્યમાં અશોક-લલિતાની વહુઓ, રીટા-નયના છે. સ્વચ્છંદતા અને વ્યક્તિવાદી રીટા રૂઢિચુસ્ત નયનાને સાસુ લલિતાને વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકવા માટે મનાવી લે છે.

પહેલા અંકમાં મંચસજ્જા તરીકે વૃદ્ધાશ્રમમાં લલિતાનો સુઘડ અને વ્યક્તિત્વરહિત ઓરડો છે. ઓરડામાં એક ટેબલ પર પૌત્રોનો એક સમૂહ-ફોટોગ્રાફ છે. નોકરબાઈ રાધાને કારણે અને શેતરંજના બહાને લલિતા-માલતી મળે છે. માલતી આધુનિક વિચારધારાઓની અણઘડ સમજથી લલિતાની ઘર-સંતાનો પ્રત્યેની ભાવનાને વ્યર્થ અને મૂર્ખતા કહે છે. પોતાની વાત લલિતા પણ સ્વીકારે તેવા હઠાગ્રહથી માલતી લલિતાને ટેબલ પર રાખેલ ફોટોગ્રાફ ફેંકી દેવાનું કહે છે.

જીવન શું છે? બે સ્મિત, ચાર આંસુ અને એ બધાંને ઘેરી વળતી છેતરામણી ધૂમ્રસેર... માત્ર ધુમાડો. એને સત્ય સમજીને એને પકડવા હવાતિયાં મારવાં... એને જ તમે જિંદગી જીવવી કહો છો ને? (પૃ. ૧૬)

માલતીનો જીવન પ્રત્યેનો આવો નિરાશાવાદ લલિતાને થોડીક જાગ્રત કરે છે. તો મહદંશે અંદરથી હચમચાવી મૂકે છે. પત્ર લખીને બોલાવેલ દીકરો ઘરે લઈ જવા આવતો નથી – તે ફૂર વાસ્તવિકતાથી, ઠરેલ સ્વભાવની લલિતા શૂન્યવત્ બની જાય છે. ત્રીજા અંકમાં મંચસજ્જા તરીકે પહેલા અંકમાં હતો તે જ વૃદ્ધાશ્રમનો લલિતાનો ઓરડો છે. પરંતુ, હવે ટેબલ પર પૌત્રોનો ફોટોગ્રાફ નથી. લલિતાને કેન્સર હોવાનાં નિદાન-સારવાર થાય છે. કેન્સરગ્રસ્ત લલિતા રૂમમાં પ્રવેશે એ પૂર્વે રાધા-લલિતા વચ્ચે સંવાદ છે અને પછી લલિતા-માલતી વચ્ચે સંવાદ છે. અહીં નાટકનું પ્રયોજન એક સંવાદમાં રજૂ થયેલ છે. જુઓ –

માલતી : જ્યારે હું વિચારું છું કે તમારા જેવી માને પણ બાળકો આમ છેક જ વિસારી દઈ શકે છે ત્યારે..

લલિતા : ના બહેન, એમાં વાંક ફક્ત મારાં બાળકોનો નહીં, પણ એમના આખા વાતાવરણનો છે. વ્યક્તિ માનસનું બંધારણ તો સમાજ કરે છે ને? તેમના મિત્રોના આખાય વર્તુળમાં આ રિવાજ બહુ સમાન્ય થઈ પડ્યો છે... તેમને હું કેમ દોષ દઈ શકું?

માલતી : ત્યારે કોને દોષ દેશો? પ્રારબ્ધને?

લલિતા : હા, આપણી આખીય સંસ્કૃતિનાં પ્રારબ્ધને. મારાં છોકરાંઓ મને અહીં આવી રીતે અહીં નાખી દઈ શક્યાં, એ શક્યતાઓ જેમાંથી ઊભી થઈ છે, તે વર્તમાનકાળના સંયોગો તથા આખી સામાજિક પરિસ્થિતિને હું દોષ દઉં છું. હવે લોકોનું આખું માનસબંધારણ જ એ પ્રકારનું થઈ ગયું છે કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભાવનામાં ખરી કે દેખીતી આડખીલીરૂપ જણાતી દરેકે દરેક વસ્તુને માર્ગમાંથી ઉપાડીને ફેંકી દેવામાં જ તેમને ધર્મ દેખાય છે.

માલતી : વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ કંઈ ખોટી વસ્તુ તો નથી.

લલિતા : નહીં હોય, પરંતુ તેની વિકૃતિભરી સમજ અને એનું વધારે મહત્ત્વ માણસને ક્યાં ઘસડી જાય છે તે તમે નથી જોતા?

માલતી : ક્યાં ઘસડી જાય છે?

લલિતા : વિનાશને પંથે, બીજે ક્યાં? (પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)

આમ, પાશ્ચાત્ય વ્યક્તિવાદ, સ્વતંત્રતા જેવાં મૂલ્યોની સમીક્ષા અહીં છે. માલતીના પાત્રને રૂપાંતરિત કરવામાં નોકર રાધા નિમિત્ત બને છે. માત્ર તત્ત્વમીમાંસા જ નહિ પરંતુ જ્ઞાનમીમાંસા સાથે પાશ્ચાત્ય વિચારોની મર્યાદાઓ માલતીના પાત્ર દ્વારા ખોલી આપવામાં આવેલ છે. નોકર તરીકેની રાધાની દાર્શનિક બાબતોની ચર્ચા-વિચારણા કરવાની ક્ષમતા આશ્ચર્ય પમાડે છે અને કૃતક પણ લાગે છે. ત્રીજો અંક તેના દર્શનતત્ત્વને કારણે ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ બન્યો છે. સમગ્રપણે, આ નાટક બૌદ્ધિક શ્રોતા/ભાવકોની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રથમ અને બીજા અંકને અંતે દશ્યરચનામાં અંધારું થાય છે જ્યારે ત્રીજા અંકને અંતે પરોક્ષ રીતે ઊગતા પ્રભાતની સૃષ્ટિ બતાવવામાં આવી છે તે પ્રતીકાત્મક બને છે. બીજા અંકના બીજા દશ્ય સિવાય સંવેદન અને રસની એકવિધતા ત્રિઅંકી નાટક માટે આવકાર્ય નથી. માત્ર છ જ પાત્રો સાથે નાટક રચ્યું એટલે વિભાવોમાં ઔચિત્ય સચવાયું નથી. આથી કૃતિની તપ્તાલાયિકી સામે પ્રશ્નો રહે છે. છતાં પણ તત્કાલીન સમયમાં વિષયનું નાવીન્ય અને દર્શનના વિનિયોગને કારણે કૃતિ સત્ત્વશીલ બની છે. આ સત્ત્વમાં જ તેનું સૌન્દર્ય નિહિત છે.

‘નમણી નાગરવેલ’ એકાંકીસંગ્રહમાં નવ રચનાઓ છે. અહીં ‘મા’, ‘લાભનો સોદો’, ‘નમણી નાગરવેલ’ જેવી નારીસંવેદનાઓની કૃતિઓ છે. સર્જનાત્મકતાનો સૌથી વિશેષ ઉન્મેષ જોવા મળે છે તેવી કૃતિઓમાં, અહીં ‘નમણી નાગરવેલ’ અને ‘શિવાનીનો બાપ’ ગણાવી શકાય. ‘મનનો માનેલો’માં કુલ છ રેડિયોનાટકો છે. વિષયવસ્તુ સંદર્ભે ‘મનનો માનેલો’, ‘સોનાની કટારી’ અને ‘પીળા પડદામાં સ્ત્રી સંવેદના કેન્દ્રમાં છે. ‘મામાજીનો કાકાકૌઆ’માં લાલચને કારણે જીવનમાં સર્જાતી વિડંબનાનું વસ્તુ છે. અનિલ-મધુરી સંપત્તિની લાલચે મામાના જે કાકાકૌઆને સાચવે છે તેને પોતાની પાલતુ બિલાડી જ મારી નાખે છે. વિષયવસ્તુની પ્રતીકાત્મક માવજતથી કૃતિ સ-રસ બની છે. ‘પ્રોફેસર સાહેબ’માં સંવેદનની સૂક્ષ્મતા સુંદર રીતે ઝિલાય છે. સહપાઠી અને એમાંય બાળપણની સહપાઠીને વિધુર પ્રોફેસરે એક સમયે દામ્પત્યપ્રેમનું સુખ આપ્યું છે તે જાણીને, અને હવે પુસ્તકોના સહારે કંઈક ટકી રહેલ એ વિધુર બાપની જવાબદારી નિભાવતી દીકરીને નજરે ભરીને; કેશવપ્રસાદ અઢી વર્ષનું ભાડું લેવાનું જતું કરે છે. ઓછામાં ઓછી સાઉન્ડ ઇફેક્ટ સાથે પણ ઉત્તમ રેડિયોનાટક સર્જી શકાય તેનું આ કૃતિ ઉદાહરણ છે. પ્રેમનું આગવું દર્શન વિભાવ-અનુભવોના સર્જનાત્મક વિનિયોગથી પ્રગટ્યું છે. સંગ્રહમાં નારીસંવેદનાની કૃતિઓ વિશેષ ઢોવા છતાં વાદ-વિચારધારાનો ભાર અહીં નથી. વિષયનું નાવીન્ય ઘણું છે. શ્રાવ્ય માધ્યમના શ્રોતાની રુચિ-માનસિકતાની લેખિકાની પરખ પ્રશંસનીય છે. નાટ્યસ્વરૂપ સાથે લેખિકાનો સંઘર્ષ ‘મામાજીનો કાકાકૌઆ’ અને ‘પ્રોફેસર સાહેબ’માં સૌથી વધારે કલાત્મક પરિણામ લાવ્યો છે. સમગ્રપણે, પ્રેમનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોને કારણે આ સંગ્રહની આગવી પ્રેમમીમાંસા છે.

પ્રથમ તબક્કો ઇયત્તા અને ગુણવત્તા એમ ઉભય દષ્ટિએ મહત્વનો છે. લેખિકા અધ્યાપકની નોકરી છોડીને લેખનને કાયમી સમર્પિત થયાં એ પૂર્વનો આ દાયકો છે. આધુનિક યુગચેતના છે. નવલકથાસ્વરૂપમાં ખેડાણ કર્યું એ પૂર્વ એટલે કે ‘વડવાનલ’ પૂર્વનો સમય છે. આ સમયમાં સર્જકસંવિત્તિને નાટ્યપ્રકાર પ્રિય રહ્યો છે અને સૌથી વિશેષ સર્જન નાટ્યસ્વરૂપોમાં કર્યું છે. સર્જનાત્મકતા પ્રબળ છે અને સમાંતરે વિવિધ વિચારધારાઓ-દર્શનો સર્જકચેતનાને પ્રભાવિત કરે છે. આમ, પ્રથમ તબક્કો આશાસ્પદ નાટ્યકલમ તરીકે લેખિકાને પ્રસ્થાપિત કરનારો નીવડે છે.

બીજો તબક્કો:

આ સમયગાળો ઈ.સ. ૧૯૬૨/૬૩થી નવમા દાયકાના પૂર્વાર્ધ સુધીનો છે. આશરે વીસેક વર્ષ પછી ‘ભવની ભવાઈ’ પ્રકાશિત ભલે ઈ.સ. ૧૯૮૮માં થયું, પરંતુ લખાયું ઈ.સ. ૧૯૮૦-૮૨ આસપાસ. આ ગાળામાં નાટ્યપ્રકાર લેખિકાની મુખ્ય પસંદગી નથી. આમ છતાં બાળનાટકક્ષેત્રે ઘણું કામ કર્યું. પ્રથમ તબક્કામાં જે

નાટ્યસ્વરૂપોમાં ખેડાણ કર્યુ હતું તે સ્વરૂપોમાંથી કોઈ સ્વરૂપની કૃતિ આ તબક્કામાં મળતી નથી તે વિલક્ષણતા નોંધનીય છે.

ત્રીજો તબક્કો:

નવમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધથી ઈ.સ.૨૦૦૫ સુધીનો સમયગાળો છે. સાહિત્ય-યુગ પ્રમાણે અનુઆધુનિકયુગ છે. બીજા તબક્કાની જેમ આ તબક્કામાં પણ નાટ્યપ્રકાર લેખિકાની ગૌણ પસંદગી છે. અહીં સ્વરૂપસંદર્ભે રેડિયોનાટકનો અને વિષયસંદર્ભે નારીચેતનાની અભિવ્યક્તિનો તબક્કો છે. ‘માયાપુરુષ’ (૧૯૯૫) અને ‘આકાશમંચ’ (૨૦૦૫) બે રેડિયોનાટકસંગ્રહોમાં નારીચેતનાની અભિવ્યક્તિ કેન્દ્રસ્થાને છે.

‘માયાપુરુષ’ના આવરણચિત્રમાં મહેન્દ્ર મિસ્ત્રીનું પિંજરમાં જડવત્ નારી-ચહેરાનું ચિત્ર સૂચક છે. લેખિકાની કૃતિઓમાં પૌરાણિક વસ્તુનો ઉપેયલક્ષી કે પ્રયુક્તિ તરીકે વિનિયોગ અપવાદરૂપ છે. ‘દીદી, તું જતી રહે’, ‘રજતજયંતિ’, ‘બાઈ બાઈ ચાળણી’, ‘મોનાલીસા’, ‘દેજો રન્નાદે’, ‘દાદાને આંગણે આંબલો’ અને ‘નિર્ણય’ – આ સાત કૃતિઓમાં નારીચેતનાનું વિષયવસ્તુ છે. આમાંથી ‘દીદી, તું જતી રહે!’, ‘રજતજયંતિ’, ‘બાઈ બાઈ ચાળણી’ કૃતિઓ સામાન્ય બરની છે. ખાસ કરીને ઉદ્દીપન વિભાવ સર્જવામાં નિષ્ફળતા મળી છે. માત્ર સંવાદને કારણે સર્જાતો સંઘર્ષ રસનિષ્પત્તિ માટે પૂરતો નથી. ‘બાઈ બાઈ ચાળણી’માં લગ્નેતર સંબંધોને કારણે છૂટાછેડાની ઘટનામાં નિરાધારપણું અનુભવતા અથવા પસંદગી કરવાની લાચારી અનુભવતા સંતાનની પીડાનું વિષયવસ્તુ છે. અહીં પણ પ્રસંગો વિના સંવાદો પર ટકી રહેલી રચના છે. વસ્તુગૂંથણીનો અભાવ છે. દીકરી સોનુનો વકીલ કોઠારી-દાદા જોડે રહેવાનો નિર્ણય પ્રતીતિકર બનતો નથી. ‘મોનાલીસા’માં બૌદ્ધિક-કલાકાર એવી શકુંતલા આત્મરતિને કારણે કોઈ યુવાનને પોતાની સમકક્ષ માની શકતી નથી. આવી ઘેલછામાં અક્ષય સાથે સર્જાતી પ્રેમની સંભાવના, અંતે વાસ્તવિક બની શકતી નથી. આત્મરતિવાદ કે અસ્તિત્વવાદી બૌદ્ધિક વિલાસનું તત્ત્વ કૃતિમાં એકરસ થઈ શકતું નથી. નાટકના આંતરિક ઘટકોનું ઔચિત્ય સર્જી શકાયું ન હોવાથી, એક સુંદર વિષય કલાકૃતિ બની શકતો નથી.

‘દેજો રન્નાદે!’, ‘દાદાને આંગણે આંબલો’ અને ‘નિર્ણય’ આ સંગ્રહની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. ‘દેજો રન્નાદે!’માં દીકરાને જન્મ આપવામાં જ સ્ત્રીજીવનની સાર્થકતા છે – એવા પિતૃસત્તાક સમાજમાં ઘર કરી ગયેલ વિચારને પડકારતી કથાવસ્તુ છે. વસ્તુવિકાસમાં, માલા-અશ્વિનના વાંઝિયાપણા માટે ફૂલ વિનાના છોડ અને કેકટસનું પ્રતીક આસ્વાદ્ય છે. લગ્નનાં પાંચ વર્ષે ગર્ભવતી બને છે. ગર્ભમાં દીકરી હોય તો ગર્ભપાત કરાવવો અને દીકરો હોય તો સ્થિતિ સ્વીકારવી એવા કારણથી અશ્વિન માલાનું ગર્ભપરીક્ષણ કરાવે છે. ગર્ભમાં દીકરી છે. અશ્વિન માલા સમક્ષ ગર્ભપાત

કાં તો છૂટાછેડાની સ્થિતિ સર્જે છે અને તેમાં માલા દામ્પત્યના ભોગે પણ દીકરીને જન્મ આપવાનું-ઉછેરવાનું સ્વીકારે છે. 'દાદાને આંગણે આંબલો'માં શરીરે ડામ દેતા પતિના ત્રાસથી છૂટવા પિયર આવેલ વિશ્વાને માતા-પિતા સહિત ઘરનાં સભ્યો, જીવનના ભોગે પણ ફરી સાસરિયામાં ધકેલીને છુટકારો અનુભવે છે. પ્રવક્તા તરીકે અનિલ વિશ્વાની આત્મહત્યાથી ઘર છોડી દે છે અને ઘરના સભ્યોને બહેનના હત્યાારા કહે છે. વસ્તુગૂંથણીની સઘનતા, ધારદાર સંવાદો અને દાદાને આંગણે આંબલો-લોકગીતથી અભિવ્યક્ત વ્યંજના; કૃતિને નખશિખ સુંદર બનાવે છે. 'નિર્ણય'માં દાદા- દાદી, મિત્સુના નિરાધાર ભાવિના ઉકેલ તરીકે, મિત્સુને તરછોડી ગયેલ તેની માતા અને માતાના પ્રેમી-અંકિતા-પરેશને બોલાવી મિત્સુને સ્વીકારી લેવાનો ડહાપણભર્યો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. અંકિતા પોતાને 'રાક્ષસી પ્રકૃતિની માતા' માનવાની ગ્રંથિને કારણે દીકરીને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આવી સ્થિતિમાં, અંકિતાનો પ્રેમી પરેશ મિત્સુને સ્વીકારવાની પ્રબળ સંવેદનશીલતાને અનુસરે છે. 'સમ્યક દ્રષ્ટા... બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરે છે - ગીતાશ્લોકનું દર્શન દાદા-દાદીના પાત્ર દ્વારા કૃતિમાં એકરસ બન્યું છે. અંકિતાની ભૂલ, તેણીને પછીથી થતાં પ્રાયશ્ચિત્તને કારણે મૃતક લાગતી નથી. રેડિયોનાટકના સ્વરૂપ સંદર્ભે વસ્તુગૂંથણી સંકુલ કહેવાય છતાં પણ પ્રસ્તારિત બની જતી નથી. કૃતિની નાટ્યાત્મકતામાં રહેલી સહજતાને કારણે કૃતિ રમણીય લાગે છે.

'માયાપુરુષ' અને 'ખારા મીઠા પાણીનાં માછલાં' બંને કૃતિઓ, લેખિકાની પ્રથમ તબક્કામાં જે સ્વરૂપની સર્જકસંવિત્તિ જોવા મળી તે પ્રકારની સર્જકસંવિત્તિનો ઉન્મેષ હોય એવું લાગે છે. 'માયાપુરુષ'માં સ્વપ્ન અને વાસ્તવના સન્નિધિકરણની પ્રયુક્તિ કારગત નીવડી છે. વિષયના વિકાસ અને સંઘર્ષને સર્જવા માટે થતી લેખક-લેખનની તાત્વિક ચર્ચાવિચારણા કૃતિને સત્ત્વશીલ બનાવે છે. 'ખારા મીઠા પાણીનાં માછલાં' સાહિત્યક્ષેત્રે રમાતાં રાજકારણની વાત કરે છે. પ્રતિભાવાન લેખક વીરેન્દ્ર પોતાને પાગલ માનવા લાગે એટલી અધમ કક્ષાનું રાજકારણ રમીને હરિપ્રસાદ લેખક સફળ થાય છે. વિવિધ તત્ત્વો વચ્ચેની આંતરિક એકતા વિભાવ-અનુભાવો સાથે પ્રગટી છે. આ કૃતિ ચેખોવની 'વોર્ડ નંબર છ' અને હેરોલ્ડ પિન્ટરના 'નો મેન્સલેન્ડ' નાટકની સ્મૃતિ કરાવે છે.

'મનનો માનેલો' કરતાં આ રેડિયોનાટકસંગ્રહમાં લેખિકાની નારીચેતનાની અભિવ્યક્ત ઇયત્તા અને ગુણવત્તા એમ ઉભય પક્ષે બળવત્તર બની છે. પત્ર, સ્વપ્ન, સન્નિધિકરણની રચનાપ્રયુક્તિઓ ઔચિત્યસભર બની છે. કૃતિનાં શીર્ષકોને વ્યંજનાગર્ભ બનાવી શકાયાં હોત. સાઉન્ડ ઇફેક્ટનો ઉપયોગ હજુ વધારે સર્જનાત્મક સ્તરે થઈ શક્યો હોત. આ સંગ્રહ લેખિકાની સર્જનાત્મક શક્તિનું ઉત્તુંગ શૃંગ છે.

‘આકાશમંચ’ (૨૦૦૫) શીર્ષક અને આવરણચિત્ર બંને રીતે સંકેતક બને છે. અહીં ‘ભવિષ્યવાણી સિવાય તમામ નવ કૃતિઓમાં નારીચેતનાના વિષયો છે. રેડિયોનાટકના આ ત્રીજા સંગ્રહમાં પણ વિષયોનું પુનરાવર્તન થતું નથી તે વિલક્ષણ છે. ‘ઇચ્છાવર’, ‘મારા પુત્રનો પિતા’, ‘સુતરનાં મોલ અણમોલ’ જેવી કૃતિઓ સામાન્ય બરની છે. ‘મારા પુત્રનો પિતા’માં ટેસ્ટટ્યૂબ બેબીનો નવો વિષય છે. સ્કૂલનાં બાળકોની સાઉન્ડ ઇફેક્ટનો સુંદર વિનિયોગ હોવા છતાં વસ્તુગૂંથણી શિથિલ બની છે. લેખિકાનો વિષય તરફનો નિરાશાવાદી દષ્ટિકોણ પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે. સ્વરૂપ સંદર્ભે પ્રસ્તારિત વસ્તુસંરચના હોવા છતાં ‘ભવિષ્યવાણી’ની પ્રયોગશીલતા આકર્ષે તેવી છે.

‘ના ભાઈ, ના’ અને ‘એરોપ્લેન’માં પરિણામ કરતાં પ્રક્રિયાનું સૌંદર્ય વધુ છે. ‘ના ભાઈ, ના’માં કૌટુંબિક સંબંધોમાં પરંપરાગત માન્યતાઓ-પૂર્વગ્રહોથી જ વ્યક્તિને નિયત ફેમમાં મૂકી દેવાથી સર્જાતું હાસ્ય અહીં છે. સ્ત્રીઓને લગતા કાયદાઓને પરિણામે પરિસ્થિતિ એવી છે કે વહુથી સાસુ ડરે છે. આવા ભયથી પ્રેરાઈને બિન્દુ, દીકરા અનીશને પરણવાની ના પાડે છે પરંતુ અનીશનું પ્રેમપાત્ર હેમલતા સાસુના પૂર્વગ્રહોને ખોટા ઠેરવે છે. અવરોહણમાં ‘ના ભાઈ, ના’ના કાકુનું પુનરાવર્તન આસ્વાદ્ય બન્યું છે. ‘એરોપ્લેન’માં સાઉન્ડ ઇફેક્ટનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ છે. એ સંદર્ભે શ્રાવ્ય માધ્યમની આ કૃતિ વિલક્ષણ બને છે. પ્લેનમાં અકસ્માતની શક્યતાને કારણે મૃત્યુના ભયમાં વિભાનો વ્રજ પ્રત્યેનો પ્રેમ, પતિ અતુલની હાજરીમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય સંજોગોમાં દામ્પત્યને વેરવિખેર કરનાર પ્રણયત્રિકોણની ઘટના, સમાંતરે મૃત્યુ સમક્ષ હોવાને કારણે ગૌણ બની જાય છે. જીવનમાં બનતી અમુક ઘટનાઓને કારણે બીજી ઘટના કેવી ગૌણ બની જતી હોય છે – તેનું સૂક્ષ્મ સંવેદન પ્લેનના ઉદ્દીપનથી—સાઉન્ડ ઇફેક્ટથી સરસ બન્યું છે. પરાક્રોટિ પછી જાણે અચાનક અંત આવતો હોય તેમ નાટક પૂર્ણ થાય છે.

‘મારી વહુનો ભાઈબંધ’ કોર્પોરેટ વર્લ્ડમાં નોકરી કરતી સ્ત્રીને કારણે, એવા લોકોનાં દાંપત્ય-સ્વરૂપમાં આવેલ પરિવર્તનની વાત કરે છે. પોતાની પત્નીના પુરુષ-મિત્રને સ્વીકારતા પતિનું પાત્ર સરસ બન્યું છે. પણ સાઉન્ડ ઇફેક્ટના નિર્દેશો અહીં નથી. વિષયને કલાત્મક ઘાટ આપવામાં આવ્યો નથી. ‘મમ્મી નામનો કોશેટોમાં છૂટાછેડા પછી માતૃપ્રેમના ભાવોદ્રેકમાં ચૌલા અસિતના પ્રેમને અવગણે છે અને દીકરી ચૌલા માટે અને ચૌલાના સહારે બાકીનું જીવન જીવવાનો દૃઢ નિર્ણય કરે છે. પરંતુ મેધાનું સ્વચ્છંદી વર્તન અને વ્યક્તિવાદી વિચારો ચૌલાના માતૃપ્રેમના કોશેટોને તોડી નાખે છે. આ આવરણ-મુક્તિ પછી અસિતના પ્રેમને અવગણવાની ભૂલની પ્રતીતિ થાય છે. અસ્તિત્વવાદી દર્શન કૃતિમાં એકરસ બન્યું છે. તમામ બાબતોમાં ઔચિત્ય જળવાયું છે. આથી કૃતિ સંઘેડાઉતાર બની છે. ‘અરે વાહ!’ પણ એટલી

જ સરસ કૃતિ છે. પોતાની જરૂરિયાત-અનુકૂળતા પ્રમાણે માતાપિતાનો ઉપયોગ કરી લેવાની સંતાનોની સંવેદનહીનતા પાછળ ઘસડાતાં વૃદ્ધો સમાજમાં જોવા મળે છે. અહીં, સંતાનના એવા ઉપયોગિતાવાદથી ચેતીને પોતાના અસ્તિત્વને પસંદ કરતાં માતાપિતાની વસ્તુ છે. અમેરિકા જવાનો મોહ જતો કરીને પણ કૌમુદી સંતાનોના સ્વાર્થમાં લાચારીવશ તણાઈ જતી નથી. આથી પાત્રનરૂપણ કલાત્મક બન્યું છે.

‘માયાપુરુષ’ કરતાં આ સંગ્રહમાં નબળી કૃતિઓ વધારે હોવા છતાં એક ઠરેલ કલમ સમસામયિક સંવેદનાઓને પોતાની સંવિત્તિમાં આવરી લે છે અને કલાત્મક સૌંદર્ય નિપજાવે છે તે ગમી જાય છે. ‘અરે વાહ!’ ‘મારી વહુનો ભાઈબંધ’, ‘એરોપ્લેન’ સુંદર કૃતિઓ છે! અલબત્ત, ‘મમ્મી નામનો કોશેટો આ સંગ્રહની ઉત્તમ કૃતિ છે.

તારતમ્ય:

‘મનનો માનેલો’(૧૯૫૮)થી ‘આકાશમંચ’(૨૦૦૫), આશરે પચાસેક વર્ષો જેટલી રેડિયોનાટકસ્વરૂપ સાથેની મથામણો ત્રણ રેડિયોનાટકસંગ્રહોમાં છે. ‘મનનો માનેલો’ને જ્યોતીન્દ્ર દવેની પ્રસ્તાવના મળી છે. તે સિવાયના સંગ્રહોમાં કોઈની પ્રસ્તાવના આપેલ નથી. વિષયવૈવિધ્ય સાથે નારીચેતનાની કૃતિઓસંદર્ભે આ રેડિયોનાટકોનું મૂલ્ય નોંધપાત્ર છે. વાદ-વિચારધારાની સંકીર્ણતામાં જડતાપૂર્વક બંધાયા વિના થયેલ નારીચેતનાની અભિવ્યક્તિનું સહજ સૌંદર્ય અહીં છે. ત્રણેય સંગ્રહોની કુલ અઠ્યાવીસ કૃતિઓમાંથી ... ‘પ્રોફેસર સાહેબ’, ‘મામાજીનો કાકાકૌઆ’, ‘માયાપુરુષ’, ‘નિર્ણય’, ‘ના ભાઈ ના’, ‘અરે વાહ!’, ‘દાદાને આંગણે આંબલો’, ‘એરોપ્લેન’માં અને ‘મમ્મી નામનો કોશેટો’- આટલી કૃતિઓ પ્રતિનિધિ-રૂપ છે. કાળની થપાટો વચ્ચે પણ આ કૃતિઓ જીવતી રહેશે.

નાટ્યયાત્રાનો પ્રથમ અને બીજો તબક્કો એ યુગચેતના પ્રમાણે આધુનિકયુગ છે. નાટ્યક્ષેત્રે આ સમય એબ્સર્ડ એકાંકીનો સુવર્ણયુગ કહી શકાય. આમ છતાં ‘નમણી નાગરવેલ’ સિવાય બીજો કોઈ એકાંકીસંગ્રહ લેખિકા પાસેથી મળતો નથી. એટલે કે એબ્સર્ડ એકાંકીની ગતિવિધિઓનો પ્રભાવ આંશિક જ ઝિલાયો છે. આ પરથી કહી શકાય કે, લેખિકામાં વાદ-વિચારધારાથી અંજાયા વિના પોતાની રીતે કામ કરવાની કેડી અને પોતાનું અજવાળું છે. ઉપરાંત કોઈ વાદ-વિચારધારાની સંકીર્ણતા ન હોવાથી જીવનને પૂર્વગ્રહોરહિત, તેના સ્વાભાવિક લય-સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય છે. પ્રતિભાવાન સર્જકોમાં આ બાબત અનિવાર્યપણે હોય છે. લેખિકાની નારીચેતના-કેન્દ્રિત કૃતિઓ એટલે જ વિચારધારાના પ્રભાવથી કૃતક બનતી નથી. આ રીતે સર્જનકાળને અતિક્રમવામાં સફળ નીવડતું હોય છે. લેખિકાના સર્જનની આ વિશેષતા છે.

દર્શન-વિચારધારાથી પ્રભાવિત કૃતિઓ કે એ તરફનો ઝુકાવ પ્રથમ તબક્કામાં વિશેષ છે. બીજા તબક્કામાં એવી કૃતિઓ મળતી નથી. ત્રીજા તબક્કામાં

આ પ્રભાવ કે ઝુકાવની સૂક્ષ્મ સેર ‘માયાપુરુષ’, ‘ભવિષ્યવાણી’ જેવી કૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે. પ્રથમ તબક્કા કરતાં ત્રીજા તબક્કામાં દર્શનનો વિનિયોગ સાહિત્યિક સૌંદર્ય નિપજાવનાર નીવડે છે તે લેખિકાની નાટ્યસાધનાની સફળતા છે. અલબત્ત, કોઈ એક સ્વરૂપનું સાતત્ય નથી.

પ્રશિષ્ટતાનું વલણ સાતત્ય અને ગુણવત્તા સાથે પ્રગટ્યું છે તે બાબત લેખનને સર્જન બનાવે છે. જીવનની તાત્વિક ચર્ચા-વિચારણા કે જીવનમૂલ્યોનો મહિમા આ નાટકોમાં છે. ક્યારેક દર્શન બોલકું બન્યું છે છતાં સાહિત્યતત્ત્વની ખેવના અને શબ્દ પ્રત્યેની નિષ્ઠાનું નિરાળું સૌંદર્ય અહીં ઝળહળે છે.

ઘણું એવું એવું - / જગદીશ ત્રિવેદી

ઘણા એવા શબ્દો મન-અધર આવી અટકતા -
વિના કે આકારો-પવન સરખા શા વિહરતા,
રૂડા આકારોની-અરવ પગલે-જાળ કરમાં
ગ્રહી ધીરે ધીરે નિકટ સરકું જ્યાં પકડવા -
ઘડી આંજી આંખો વીજળી-ઝબકારે મૂંઝવતા
છવાઈ જાતા શા નભ સકલને બાથ ભરતા!

રહ્યાં મારી ફાંફાં કઠણ મનભૂમિ ભીતરમાં
ઘણાં એવાં ઊર્મિ-કુસુમ-બીજ આકાર ધરવા -
રૂપાળા રંગોનાં વસન-શણગારો પ્રગટવા,
વળી, પાછું એવું સળવળ થતું ભોમ ભીતરે -
લહું: મારાં ઊર્મિ-કુસુમ અવ નક્કી પ્રગટશે -
ત્યહીં કો'ની ફૂંકે અનલ પ્રગટે-બીજ પ્રજળે!
ઘણું એવું એવું ઉર ભીતર મારે લહરતું -
અને જ્યાં લંબાવું કર પકડવા-ઓસરી જતું!

હિન્દી સાહિત્યમાં ધર્મવીર ભારતી પ્રતિભાશાળી અને પ્રયોગશીલ સર્જક છે. પ્રયોગશીલતા અને મૌલિકતા તેમની નવલકથાઓમાં જોઈ શકાય છે. બીજી એક ધ્યાનાકર્ષક વિશેષતા ધર્મવીર ભારતીની એ છે કે તેઓ કોઈ પણ ગંભીર મુદ્દાને હળવાશથી રજૂ કરી શકે છે, જેનો પરિચય ‘સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા’ નવલકથા કરાવે છે. કોઈ પણ સર્જક પોતાના સમયથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી. પોતાના સમયની સમસ્યાઓ, સામાજિક પરિસ્થિતિ કોઈ ને કોઈ રીતે તેના સર્જનમાં અભાનપણે પણ વણાતી હોય છે. પણ ધર્મવીર ભારતી સભાનતાપૂર્વક સામાજિક વાસ્તવને પોતાની કૃતિમાં કળાકીય ભૂમિકાએ આલેખે છે. માટે તેમની પ્રતિભા વિશે અજ્ઞેયજી યોગ્ય કહે છે : “ભારતી જીનિયસ નહીં है : किसीको जीनियस कह देना उसकी प्रतिभा को बहुत भारी विशेषण देकर उडा देना ही है। जीनियस क्या है, यह हम जानते ही नहीं। लक्षणों को ही जानते हैं : अथक श्रम-सामर्थ्य और अध्यवसाय, बहुमुखी क्रियाशीलता, प्राचुर्य, चिर-जाग्रत चिर-निर्माणशील कल्पना, सतत जिज्ञासा और पर्यवेक्षण, देश-काल या युग-सत्य के प्रति सतर्कता, परम्पराज्ञान, मौलिकता, आत्मविश्वास और – हाँ, गहरी विनय! भारती में ये सभी विद्यमान है; अनुपात इनका जीनियसों में भी समान नहीं होता। और भारती में एक चीज और भी है जो प्रतिभा के साथ जरूरी तौर पर नहीं आती – हास्य। धर्मवीर ભારતી આપણા સમાજને કોઈ પણ રંગરોગાન કર્યા વગર યથાતથ રીતે આલેખે છે. જેમાં તેમના આ ગુણોનો મુખ્ય ફાળો છે. પ્રથમ દષ્ટિએ નવલકથાનું વસ્તુ પ્રેમકથાનું લાગે, પરંતુ અહીં ખરેખર પ્રેમની પડછે સમગ્ર સમાજની કથા કહેવાઈ છે. કોઈ એક પ્રેમકથા નથી, પણ વિભિન્ન વર્ગ, સમાજમાંથી આવતાં ત્રણ અગલ અગલ પાત્રોની કથા છે. આ નિમિત્તે સર્જક સમગ્ર સમાજનું વાસ્તવ આલેખે છે. આ સામાજિક વાસ્તવ કેવું કળાકીય રીતે આલેખાયું છે એ મારા અભ્યાસનો વિષય છે.

નવલકથાનું રચનાવિધાન પૂર્વપ્રચલિત રચનાવિધાનથી તદ્દન નોખું છે. સમગ્ર નવલકથા સાત અલગ અલગ બપોરે કહેવાયેલ અલગ અલગ સાત વાર્તા છે. દરેકનું અલગ અલગ શીર્ષક છે. વાર્તા પૂરી થયા બાદ દરેક વાર્તાને અનધ્યાય છે. જેમાં વાર્તા પર ચર્ચા, તેનો પ્રભાવ, પાત્રની સ્થિતિ અને વાસ્તવ કેન્દ્રમાં છે. વાર્તાનું કેન્દ્રીય પાત્ર માણિક મુલ્લા છે. જેના વિશે કથકે પહેલાં જ સ્પષ્ટતા કરી દીધી છે.

ઉપરાંત આ બધી વાર્તાઓ માણિક મુલ્લાએ કહેલી છે, જે કથક આપણી સામે રજૂ કરે છે. નવલકથામાં ત્રણ સ્ત્રીઓની કથા છે – જમના, લીલી અને સતી. ત્રણે સ્ત્રીઓ અલગ અલગ વર્ગની હોવાથી સમાજના ત્રણે વર્ગોની વાસ્તવિકતાની અભિવ્યક્તિ નવલકથામાં શક્ય બની છે.

નવલકથાની રચના કથાસરિત્સાગર, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, એરેબિયન નાઇટ્સની પરંપરાગત વસ્તુસંકલનની પદ્ધતિએ કરવામાં આવી છે. જેમ કથાસરિત્સાગર, પંચતંત્ર, હિતોપદેશમાં એક કથા સાથે અનેક કથાઓ ગૂંથવામાં આવતી એમ અહીં પણ અનેક કથાઓ ગૂંથવામાં આવી છે. સાથે પંચતંત્ર, હિતોપદેશની સમાન ભૂમિકાએ અંતે નિષ્કર્ષ પણ આપવામાં આવ્યો છે. તે પણ તેની વસ્તુગૂંથણીનો જ એક ભાગ છે. બીજું આ સાતે વાર્તાઓ અલગ અલગ સમયે અલગ અલગ શીર્ષક હેઠળ ભલે કહેવાઈ હોય પરંતુ તે દરેકને એકબીજા સાથે અભિન્ન સંબંધ છે. વાર્તાનું કેન્દ્રીય પાત્ર તો દરેક વાર્તાની સાથે જોડાયેલ છે જ, સાથે નવલકથાના મુખ્ય ભાવને નિરૂપતી અંતિમ વાર્તા સાથે આ બધી વાર્તાઓ જોડાતાં ભવિષ્યની એક નવી આશા જગાવે છે.

પ્રથમ બપોરે ‘નમક કી અદાયગી’ શીર્ષક હેઠળ જમનાની કથા કહેવાઈ છે. માણિક મુલ્લાની પડોસમાં રહેનાર મધ્યમવર્ગીય પંદર વર્ષની જમના પોતાનો સમય પસાર કરવા માટે સસ્તી પ્રેમકથાઓ વાંચી મોટી થાય છે. માણિક સાથે તેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. દહેજની રકમ જમા ન કરી શકવાને કારણે વીસ વર્ષની થવા છતાં તેનાં લગ્ન થયાં નથી. પડોશી મહેસર દલાલના દીકરા તન્ના સાથે વાત ચાલે છે, બન્ને વચ્ચે સુમેળ છે. પરંતુ તન્ના નીચા ગોત્રનો હોવાને લીધે અને લગ્ન માટે પૈસા ન હોવાને કારણે બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. જેનો આઘાત જમનાને લાગે છે. ઉંમર વીતતાં જમનાની ઈચ્છાઓ માણિક પર ઢળે છે. જેના કારણે માણિક જમનાની છાયાથી પણ દૂર ભાગે છે પરંતુ ભાભીના કહેવાથી રાતે જમનાના ઘેર ગાયને રોટલી આપવા માણિકને જવું પડે છે, જેના કારણે જમના અને માણિક વચ્ચે સંબંધ આગળ વધે છે અથવા એવું કહી શકાય કે જમનાની ઈચ્છાઓ માણિક દ્વારા સંતોષાય છે. એક બાજુ માણિક જવા નથી માંગતો તો બીજી બાજુ તેને આ બધું ગમે પણ છે. બેસનના પુઆ અને ચટનીની લાલચ તેમાં ઉમેરો કરે છે પરિણામે માણિક ત્યાં ગયા વગર રહી શકતો નથી. ઉપરાંત તેને જમનાના લૂણનો કર ઉતારવાનો હતો એટલે ઈચ્છા-અનિચ્છાએ પણ તેને જમના પાસે જવું પડતું અને જમના પાસેથી તન્નાની વાતો સાંભળવી પડતી!

બીજી બપોરે ‘ઘોડે કી નાલ’ અર્થાત્ ‘કિસ પ્રકાર ઘોડે કી નાલ સૌભાગ્ય કા લક્ષણ હુઈ?’ શીર્ષક હેઠળ બીજી વાર્તામાં જમનાનાં લગ્ન કેવી રીતે તેની માની ઉંમરના વિધુર સાથે થાય છે, અને કેવી રીતે ટાંગાવાળા સાથેના આડસંબંધો દ્વારા

પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઘટના મુખ્ય છે. જમનાનાં લગ્ન થતાં તેની આર્થિક જરૂરિયાત તો સંતોષાય છે, પરંતુ તેની શારીરિક જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી. પરિણામે તે ટાંગાવાળાને પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતો સંતોષવાનું માધ્યમ બનાવે છે. જેનાથી તેની સામાજિક આબરૂ પણ સચવાય છે! એ અર્થમાં ઘોડાની નાળ તેના સૌભાગ્યનું લક્ષણ બને છે.

ત્રીજી બપોરે કહેવાયેલી વાર્તાને કોઈ શીર્ષક નથી. જેમા તન્નાની કથા કેન્દ્રમાં છે. તન્નાની માના મૃત્યુ બાદ મહેસર દલાલનું બાળકોનાં ભરણપોષણ માટે બીજી સ્ત્રીનું લાવવું, પરિણામે તન્નાની બેહાલી, પિતાનો માર, જમના સાથેની વાત તૂટવી, બીજી છોકરી સાથે લગ્ન, પત્ની સાથે કુમેળ, ઈમાનદાર હોવાના કારણે નોકરીમાં પણ મુશ્કેલીઓ, બીમારી, એક રેલવે અકસ્માતમાં તેના બન્ને પગ કપાઈ જવા જેવી ઘટનાઓ દ્વારા તન્નાનું સમગ્ર જીવન આલેખાયું છે. આ વાર્તાનું શીર્ષક ન હોવું એ તન્નાના બેહાલ, કરુણ અને ધ્યેયરહિત જીવનનો નિર્દેશ કરે છે.

ચોથી બપોરે ‘માલવા કી યુવરાની દેવસેના કી કહાની’માં એવી સ્ત્રીની વાત કરવામાં આવી છે જે રૂપવતીની સાથે શિક્ષિત છે, લાડમાં ઊછરી છે, જેની પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ છે. સાહિત્ય વાંચે છે, માણિક સાથે સાહિત્ય અને ફિલ્મો પર ચર્ચા કરે છે. પરિણામે માણિક અને લીલી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાયો છે. માણિક તેના સૌંદર્યથી અત્યંત પ્રભાવિત છે. લીલી સાથે તન્નાનાં લગ્ન થાય છે. પરંતુ તેની સાથે વધારે સમય રહી શકતી નથી.

પાંચમી બપોરે ‘કાલી બેંટ કા ચાકુ’માં સતી કેન્દ્રમાં છે, જે નિમ્ન વર્ગમાંથી આવે છે. પણ તેના શારીરિક સૌષ્ઠવ, સૌંદર્ય, જિંદગિલી અને નીડરતાના કારણે તે માણિકને આકર્ષે છે. સતી સાથે તેની કેવી રીતે મિત્રતા થઈ, ધીરે ધીરે કેવી રીતે નજીક આવતાં ગયાં, તેના કાકા ચમન ઠાકુર દ્વારા તેના પર લગ્ન માટે દબાણ, સતીનું ત્યાંથી ભાગી માણિક પાસે આવવું પણ ભીરુ માણિકનો તેની સાથે જવાનો ઈન્કાર અને તેને છેતરીને ચમન ઠાકુરને સોંપવું. જેના કારણે સતીના જીવનની દુર્દશા થવી વગેરે ઘટનાઓ કેન્દ્રમાં છે. કાળી બેંટવાળો ચાકુ સતી સાબુ કાપવા માટે વાપરતી ઉપરાંત આ ચાકુ હંમેશાં તેની કમરે રહેતો, જે તેને રક્ષણ આપતો. જે સતીની ઓળખ પણ બની રહે છે! જમના અને લીલીની સરખામણીએ સતી અશિક્ષિત હોવા છતાં વધારે સ્વતંત્ર, બહાદુર અને જિંદગિલી છે. તે પોતાના નિર્ણયો સ્વયં લઈ, તેના પર અમલ કરી શકે તેટલી સક્ષમ છે. જે જમના અને લીલી શિક્ષિત હોવા છતાં નથી કરી શકતી તે સતી પોતાના પ્રેમી સાથે ભાગી નીકળવા માટે પણ તૈયાર છે. જેમાં તેને કોઈ વર્ગ કે સમાજ નડતા નથી!

છઠ્ઠી બપોરની વાર્તા આગળની વાર્તાને અનુસરે છે. સતીના મૃત્યુની ખબરે માણિકને ઊંડો આઘાત પહોંચાડ્યો. પરિણામે સતીની આ કરુણ સ્થિતિ માટે પોતે

જવાબદાર છે એવું માની પોતાને પીડા આપી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. પણ જેવી માણિકને ખબર પડે છે કે સતી જીવિત છે, તે ફરી સામાન્ય જીવન જીવવા લાગે છે.

સાતમી બપોરની વાર્તાનું શીર્ષક ‘સૂરજ કા સાતવાँ ઘોડા’ – અર્થાત્ વહ જો સપને ભેજતા હૈ!”માં આગળની પ્રેમકથા વિશેની સ્પષ્ટતા, કથાક્રમ વિશેની સ્પષ્ટતાની સાથે કથક દ્વારા એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ખરેખર આ પ્રેમકથાઓ નથી, પરંતુ પ્રેમકથા નિમિત્તે આપણા મધ્યમવર્ગીય સમાજની કથા કહેવાઈ છે. અને સૂરજના સાતમા ઘોડારૂપી જમના, લીલી અને સતીનાં બાળકો અંધકારથી ભરેલા મધ્યમ વર્ગને બહાર લાવનાર ભવિષ્ય છે. એ રીતે આ નવલકથા આશાવંત ભવિષ્ય પર વિરમે છે.

માણિક મુલ્લા આ ત્રણે સ્ત્રીઓ સાથે નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે. એવું કહી શકાય આ ત્રણે સ્ત્રીઓ સાથે માણિકનો મૈત્રીથી વધારે પ્રેમનો સંબંધ છે. જમનાને ટાંગાવાળા સાથે સંબંધ છે. તન્નાની કથા જમના અને લીલી સાથે જોડાયેલી છે, મહેસર દલાલને સતી સાથે સંબંધ છે. આમ દરેક પાત્રને એકબીજા સાથે કોઈ ને કોઈ સંબંધ છે. એ રૂપે પણ આ દરેક કથા અલગ અલગ હોવા છતાં પરસ્પર આંતરિક જોડાણ ધરાવે છે. સાતમી બપોરમાં કહ્યું છે તેમ વાસ્તવમાં આ પ્રેમકથાઓ નથી પરંતુ આપણા સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર છે, એ રીતે તે અનેકમાં એક કથા છે. સૂરજના સાત અલગ અલગ ઘોડા, પણ જોડાયેલા છે એક જ રથમાં, જેનો સારથિ છે માણિક મુલ્લા. આ પ્રકારનાં રચનાવિધાનને કારણે જ નવલકથા વધારે રસપ્રદ બની રહે છે. નવલકથામાં આ દરેક કથાઓ વિશે ચર્ચા થાય, કથાના પ્રભાવને કારણે શ્રોતા દુઃખ અનુભવે, પાત્ર વિશે સાંભળવાની વધારે ઉત્સુકતા સેવે. એ પણ નવલકથામાં અનધ્યાય રૂપે સ્થાન પામ્યું છે. અનધ્યાયના કારણે જ નવલકથા વધારે જીવંત અને નાટ્યાત્મક બની છે. કારણ કે શ્રોતા સ્વયં નવલકથામાં હાજર છે. જે વાચકનાં મનની દુવિધાને રજૂ કરે છે.

બધી જ કથાઓનો દોર કથકના હાથમાં છે. માટે શ્રોતા-કથકની પસંદગી નવલકથાનાં રચનાવિધાનને અત્યંત ઉપકારક છે. કથક કથા બાબતે તટસ્થ છે. તે પહેલેથી જ માણિક મુલ્લા બાબતે, વાર્તાઓ બાબતે બધી જ સ્પષ્ટતા કરી દે છે અને પોતાનો આ કથાઓ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, આ બધી જ કથાઓનું સંપૂર્ણ શ્રેય માણિક મુલ્લાને આપે છે. તે માત્ર આ કથાઓ કથક છે. એ રીતે તદ્દન બહારના કથકની પસંદગીના કારણે નવલકથાના કથનમાં વસ્તુનિષ્ઠતા જળવાઈ છે. પોતે જે માણિક મુલ્લા પાસેથી સાંભળ્યું છે તે આ નવલકથા રૂપે રજૂ કરે છે.

સર્જકને વર્તમાન સામાજિક વાસ્તવિકતા આલેખવી છે. જેના માટે તેમણે આ પ્રકારની પ્રયુક્તિ સ્વીકારી છે. મધ્યમ વર્ગમાં પ્રેમથી પહેલાં સામાજિક સ્થિતિ મુખ્ય છે. સર્જક આ પ્રેમકથાની પાછળ આપણા સમાજનું વાસ્તવિક અને વરવું રૂપ

આલેખે છે. જ્યાં પ્રેમને કોઈ સ્થાન નથી! પરિણામે જમના જેને પ્રેમ કરે છે તે તન્નાને મેળવી શકતી નથી, લીલી માણિકને પ્રેમ કરે છે પણ મેળવી શકતી નથી, સતી માણિકને મેળવી શકતી નથી, અને માણિક આ ત્રણેને ચાહતો હોવા છતાં એકેને મેળવી શકતો નથી! આ બધાની પાછળ જવાબદાર છે આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા! જે વ્યક્તિને પોતાના જીવનના નિર્ણયો લેવા માટે છૂટ આપતી નથી. આ સ્થિતિ હોવા છતાં સર્જક માત્ર વાસ્તવિકતાને આલેખી અટકી જતા નથી, પરંતુ આ અંધકારમય સ્થિતિમાં પણ સર્જકને ભવિષ્યમાં આશા છે! જમના, લીલી, તન્ના, સતીનું જીવન ભલે અંધકારમય હોય પરંતુ તેમનાં બાળકો સૂરજના સાતમા ઘોડા સમાન શક્તિશાળી અને તંદુરસ્ત છે. જે આવનાર ઉજ્જવળ ભવિષ્યની આશાનો સંકેત છે! આ અર્થમાં નવલકથાનું શીર્ષક નવલકથાના રચનાવિધાનની સાથે આશાવંત ભવિષ્યનો સંકેત કરનારું છે.

હોવો જોઈએ / ચિનુ મોદી

એક એવો પણ સમય ક્યારેક હોવો જોઈએ,
જે ક્ષણોનો માત્ર તું માલેક હોવો જોઈએ!

ઢીંક મારીને મને આગળ નીકળતો હોય છે
એ છિંકોટા મારતો ઉદ્રેક હોવો જોઈએ.

ભાર પીંછાનો વધ્યો છે તો પછી ખંખરને!
મોરની મિલકતમાં ટહુકો એક હોવો જોઈએ.

વેગથી વ્હેતી હવા હોડી થવાનો ડર હતો,
અંત વખતે પાણીનો અભિષેક હોવો જોઈએ.

માત્ર મારી સારપોથી કે જે જ વળવાનું નથી,
દોસ્ત! તારો પણ ઈરાદો નેક હોવો જોઈએ.

નોમેડલેન્ડ

ડૉ. ઋષિત પ્રબોધ દુબલ

2020ના ઓસ્કાર સમારોહમાં ‘નોમેડલેન્ડ’ ચલચિત્રને ઉત્તમ દિગ્દર્શન, ઉત્તમ અભિનેત્રી અને ઉત્તમ ચલચિત્ર એમ ત્રણ પુરસ્કાર મળ્યા. ‘નોમેડલેન્ડ’ મુવી, અમેરિકન લેખક બ્રુડરના પુસ્તક “Nomadland: Surviving America in the Twenty-First Century” પર આધારિત છે.

2011ની વાત છે. અમેરિકાના નેવાડા રાજ્યની. શિયાળામાં સમગ્ર દેશમાં મંદીનો પવન ફૂંકાયો. નેવાડા રાજ્યનું એક નાનકડું ગામ ‘એમ્પાયર’ પણ એમાંથી બાકાત નથી. ગામની જીવાદોરી સમું એકમાત્ર કારખાનું ઠપ્પ થઈ ગયું અને સાથે ગામ પણ પડી ભાંગ્યું છે. રોજરોટીની તલાશમાં લોકો ગામ છોડી નીકળી પડે છે.

‘ફર્ન’ નામની 61 વર્ષની સ્ત્રી છે. જેણે પતિ સાથે દાયકાઓ સુધી આ કારખાનામાં કામ કર્યું છે. એક તરફ પતિનું મૃત્યુ થાય છે તો બીજી તરફ કારખાને તાળાં દેવાય છે. વિધવા ફર્ન પણ કામદાર-વસાહત (factory quarter) છોડી કામની શોધમાં નીકળી પડે છે. તેની પાસે નવા ઘરના પૈસા નથી. પોતાની ઘરવખરી અને બીજો માલસામાન ગૌરેજમાં મૂકી, થોડી કામની ચીજવસ્તુ અને પિતાએ ભેટ આપેલી ‘મોઝેક ડિશ’ સ્મૃતિરૂપે સાથે લઈ નીકળી પડે છે. અમેરિકામાં ઘરવિહોણા લોકોની જેમ તે પણ પોતાની કાર (વેન)ને પોતાનું નવું ઘર બનાવી લે છે. આવા બેઘર વિચરતા લોકોને નોમેડ્સ અને તેના સમૂહને ‘નોમેડલેન્ડ’ કહેવાય.

વિચરતું જીવન જીવવું એટલે અગવડો અને અનિશ્ચિતતાના પ્રદેશમાં રહેવું. બીજા નોમેડ્સની જેમ, ફર્ન પણ શિયાળાની ઠંડી રાતે વેનમાં સૂએ છે. શૌચ માટેનું ટબ, વેનની અંદર જ છે. અને ક્યારેક તો ખુલ્લામાં પણ જવું પડે છે. નોકરીની તલાશમાં એકલાં ફર્યા કરવું એ કંટાળાજનક અને થકવી નાખે એવું છે. અહીંયાં અલગારી રખડપટ્ટી તે જાતપસંદગી નથી પણ ભીંસમાંથી ઉદ્ભવતી આવશ્યકતા છે.

ફર્ન અને તેના જેવા યાયાવર લોકો અમેરિકામાં ફરતા રહે. શિયાળાની રજાઓ દરમિયાન કોઈ સ્ટોર કે વેરહાઉસમાં કામ કરે અને ઉનાળાના મહિનાઓમાં નાનામોટા છૂટક, ઓછા પગારવાળાં કામ કરી ગુજરાન ચલાવે. વણઝારાની જેમ આ ફરતા લોકો વારેતહેવારે છેવાડાના વિસ્તારોમાં મળે – તંબુ કે વેનમાં રહે. આ

શંભુમેળામાં ભાતભાતના લોકો ભેગા થાય - તરછોડાયેલા, ગરીબ, દર્દી, ઘરડા, બેરોજગાર, આશિક, હિપ્પી (મૂવીમાં બતાવવામાં આવેલા મોટાભાગના લોકો કલાકારો નથી, પરંતુ સાચેસાચ વણઝારા છે). એકબીજાના જીવનમાંથી અછડતા પસાર થઈ - ભૂતકાળના આઘાત અને ધૂંધળા ભવિષ્ય વિશે વાતો કરે. એકલવાયા જીવનમાં એકમેકને થોડી હૂંફ આપી ફરી છૂટાં પડે. એકલવાયા જીવનની જાણે ઉજાણી.

ફર્ન એક ઠરેલ અને સમજુ સ્ત્રી છે. નવા આવાસની અગવડોનો કોઈ કડવાશ કે ખીજ વગર સ્વીકાર કરી શકે છે. ઘડપણના ખાલીપાની કડવાશ તેને ઘેરી નથી વળી. આર્થિક સંકટામણ તેના જીવન પર હાવી થાય છે, તેના અસ્તિત્વ પર નહીં. અલગ અલગ રાજ્યોમાં કામની શોધમાં રખડપટ્ટી કરે છે. છતાં ક્યાંય પોતાની કફોડી પરિસ્થિતિનું પ્રદર્શન તો શું તેનો આછોપાતળો સંકેત પણ નથી આપતી. ચિંતિત સ્વજનોની હૂંક આવકારે, પણ ઉપકારનો સ્વમાનપૂર્વક ઇન્કાર કરે. નાજુક અને સંવેદનશીલ સમયે તૂટી ને વીખરાઈ જવાની હોય ત્યારે કોઈ અકળબળથી પોતાને સાચવી, તૂટતા અવશેષોને ભેગા કરી જાણે છે.

એકલતા અને અકળામણના કાંઠા વચ્ચે ફર્નની કોમળ જિજીવિષા, નદીની જેમ વહ્યા કરે છે. ક્યારેક કામની તલાશમાં તો ક્યારેક ઠંડીથી બચવા, તે ઉજ્જડ પહાડો, જંગલ અને નદીઓમાં ભમ્યા કરે. ફર્ન નિતાન્ત એકાંતને જીરવી અને માણી જાણે છે. ફિલ્મનું એક નિમગ્ન દર્શ્ય છે... સાંજનો સમય. ફર્ન, નદીના અવિરત પ્રવાહને નીરખી રહી છે. અને એક અગમ્ય ક્ષણે નદીને આત્મસાત્ કરવા, ફર્ન નિર્વચ્ચ થઈ, પોતાને નદીના સહારે છોડી દે છે. લહેરો સાથે વહ્યા કરે છે, નિરુદ્દેશ્ય વિહરતી નૌકા જેમ. કોઈ દેખીતા કારણ વગર જ આ દર્શ્ય અંગત જીવનને ઓળંગી, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનાં પરિમાણો અને સંબંધો સુધી જઈ પહોંચે છે.

અલગ અલગ સમયે સ્વજનો, બહેન અને સહૃદય મિત્ર ડેવ તેને કાયમી સ્થાયી થવા માટે આમંત્રે છે. ફર્ન બેઘર જીવનની સમસ્યાઓ અને અસલામતી છતાં સ્થાયી થવાનું માંડી વાળે છે. તે વિચરતા રહેવાનું પસંદ કરે છે. બીજાની ઉદ્ધાર સલામતી છોડી, તેણે પોતાની અણઘડ અલગારી સ્વતંત્રતા પસંદ કરી. અને એ પસંદગી સાથે આવતાં એકલતા અને કંટાળાને કોઈ ખેદ વગર જીરવી પણ જાણે છે. એક ઠંડી રાતે, ફર્ન સ્વજનના ઘરનો આરામદાયક બેડરૂમ છોડી, પોતાની પરિચિત વેનમાં જઈ સૂઈ જાય છે.

અમુક દ્રશ્યો પરથી ખ્યાલ આવે છે, કે ફર્ન, જીવનની પરિસ્થિતિ અને ઘટનાઓનો સ્વીકાર કરી, આગળ વધે છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે એને પ્રશ્નો પજવતા નથી. જીવનના છઠ્ઠા દાયકે, મનોમન, જીવનના અર્થ અને તાત્પર્ય વિશે

તેને અસ્તિત્વગત પ્રશ્નો થાય છે. આવા પ્રશ્નોમાં અકળાતી ફર્ન, એક સાંજે, અફાટ રણના નિર્જન-ઉજ્જડ સૌંદર્ય વચ્ચે, સૂર્યાસ્તની નિતાન્ત નીરવ ક્ષણે, પોતાના અંગત પ્રશ્નોને ઓગળતા અનુભવે છે. તે સમયે ફર્નના ચહેરા પર, જીવન પ્રત્યે વિસ્મય, સંતોષ, એકલતા અને વિષાદ એકસાથે જોવા મળે છે. આપણને પણ ક્યારેક દેખીતી રીતે વિપરીત લાગણીઓ એકસાથે અનુભવાય એવું બને. અહીંયાં દર્શકને પણ બહુવિધ મનોભાવની પ્રતીતિ થાય તે રીતે સંવેદનોને ઝીલવા કાબિલેતારીફ છે. Frances MacDormandને 2020ના ઓસ્કાર સમારોહમાં ‘ફર્ન’ના પાત્ર માટે, ઉત્તમ અભિનેત્રીનો પુરસ્કાર એનાયત થયો.

ફિલ્મજીવનના સારા-નરસા, અમીર-ગરીબ, ઘર-બેઘર, સુખ-દુઃખ, યુવાન-ઘરડા, સાચા-ખોટા, ઈર્ષા-ઉપકાર, સામાજિક-વ્યક્તિગત... એવા અનેક વિરોધી છતાં પૂરક બીબાંઓને આલેખી એક બહુરંગી ભાત ઊભી કરે છે. જેમ કે જીવનની તકલીફો સામે લડવું અને છતાં તેનો સહજ સ્વીકાર આ બે વિરોધી લાગતી બાબતો એકસાથે દેખાય છે. મૂડીવાદ સમાજની ગોઠવણના લીધે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલો વર્ગ છતાં જીવનનિર્વાહ માટે તે જ મૂડીવાદી વ્યવસ્થા પર આધીન.

સામાન્ય રીતે મૂવી, અમુક વ્યક્તિઓ, ઘટનાઓ કે મૂલ્યો વચ્ચેના વિરોધાભાસથી રચાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘તણાવ’ એ વાર્તાના પિંડની એક મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. વાર્તા કહેવાની આ સામાન્ય રીત છે જેમાં એક તરફ સારું, સાચું, શુભ તો બીજી તરફ ખરાબ, ખોટું અનિષ્ટ રજૂ કરવામાં આવે. આ બાબતે ‘નોમેડલેન્ડ’ ફિલ્મ અલગ છે. અહીં ઝાઓ (દિગ્દર્શક) અમેરિકન સમાજની માળખાકીય નબળાઈઓ અને નિર્દય મૂડીવાદનો સહેજસાજ પરિચય આપે છે પણ તેને ઉપસાવવાનો લગીરેય પ્રયત્ન નથી. અને બીજી બાજુ ઘરડા નિસહાય વર્ગ પ્રત્યે દાનદયા કે તેમની અલગારી રખડપટ્ટી પ્રત્યે અહોભાવ, એવું કઈ પણ પ્રતિબિંબિત કરવાની ઘેલછા નથી. આ ફિલ્મ વાસ્તવિકતા પર આધારિત છે અને એટલે જ કોઈ પણ અંતિમ પર જવાની લાલસા જતી કરી, એક બહુમુખી વાસ્તવિકતા રજૂ કરે છે. કોઈ વાત, ઘટના કે સારને ઉતાવળે કે નાટકીય રૂપે કહી દેવાની લાલચ સર્વથા ટાળી છે. ફિલ્મના અંતર્નિહિત તત્ત્વને, એક સંક્ષિપ્ત અને ગળીયટી પડીકીમાં બાંધી, દર્શકોના માનસપટ પર નિષ્કર્ષરૂપે સ્થાપિત ન થાય તેની સંપૂર્ણ કાળજી રખાઈ છે.

108 મિનિટની ફિલ્મ ‘નોમેડલેન્ડ’ નીરવ પગલે આગળ ધપે છે. સમગ્ર ચલચિત્ર દરમિયાન કાન સરવા રાખી, શબ્દો વચ્ચેના મૌનને ઝીલવાની તૈયારી હોય તો ધીમા શ્વાસે, પતંગિયાની પાંખે કદાચ વિચાર અને ભાવ આત્મસાત્ થાય.

ફિલ્મ એટલે દશ્ય અને શ્રાવ્ય તત્ત્વોનો સમૂહ અને મિશ્રણ. અહીંયાં સંગીત, દર્શકને મૌન અને શબ્દ વચ્ચેની કોઈ આછીપાતળી કેડી પર વિચરતા કરી મૂકે છે.

વહેતું સંગીત જાણે અસ્તિત્વમાં ગૂંથાયેલા શૂન્યઅવકાશના ધ્વનિને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ફર્નના પાત્ર સાથે સંગીત પણ સમૃદ્ધ અને ભાવનાત્મક બનતું જાય છે. અરણ્યની લીલી-અંધારી હૂંફને ગુંજતું કરી દે એવું સંગીત. એક દૃશ્ય કંઈક આવું છે - સમી સાંજે, અંતરિયાળ પ્રદેશોમાં, ભેખડો વચ્ચે, આછા નારંગી-જાંબલી આકાશ નીચે, ક્ષિતિજનાં ઉદાસ-અંતિમ કિરણો પથરાય ત્યારે ફર્ન હાથમાં કાનસ લઈને ધીમા પગે ચાલી નીકળે છે. અકળ સંસારમાં ફર્નનું નજીવું છતાં અર્થપૂર્ણ જીવન ઝગમગે છે. કોઈ અગમ કારણોસર દર્શક તરીકે ફર્ન માટેના આપણા પ્રશ્નો અને ચિંતાઓ આ ક્ષણે ઓગળી જાય છે.

ફિલ્મ એક દસ્તાવેજી શૈલી (documentary style)રૂપે રજૂ થઈ છે. કુદરતી સૌંદર્યને કચકડે કંડાર્યું છે પણ કોઈ જગ્યાએ દૃશ્યને એટલાં ભભકાદાર કે ચળકતાં નથી દર્શાવાયાં કે જે પોસ્ટકાર્ડ પરના ચિત્ર કે કૃત્રિમ વોલપેપર જેવાં લાગવા માંડે. અહીંયાં રંગ-દૃશ્ય-સંગીત, ફર્નના મનોજગતને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ફિલ્મ મુખ્યવે ત્રણ બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે : પહેલું - અમેરિકન મૂડીવાદી માળખાની અસમાનતાઓ, મર્યાદાઓ, નિષ્ફળતાઓ; બીજું - તેના લીધે સમાજના નીચલા અને બેઘર વર્ગની વિવશતાનું આલેખન; અને ત્રીજું અને સૌથી કેન્દ્રીય તત્ત્વ - ફર્નના અંતરમનના વિચારો, લાગણીઓ અને ઊર્મિઓનું મૌન ચિત્રણ. દિગ્દર્શક ઝાઓ સામાજિક અને રાજકીય પરિબળોની સંવેદનશીલ વ્યક્તિનાં અંતરમન પર જે છાપ ઊપસે છે તેની ઊંડી સમજ ધરાવે છે અને એટલે જ બેચેન, વ્યાકુળ, અસહાય પાત્રો માટે કાવ્યાત્મક આદર અનુભવાય એવી રીતે ઉપસાવી શકે છે.

વિવેચકોએ ફિલ્મને વખોડી તેનાં બે કારણો. પ્રથમ - ફિલ્મ મૂડીવાદી વિચારધારા અને પ્રજાના સામાજિક પ્રશ્નોના મુદ્દાની આસપાસ વણાયેલી હોવા છતાં કોઈ ટીકા કે સ્પષ્ટ નિવેદન આપવાનું ટાળે છે. બીજું - નીચલા બેઘર વર્ગની પરિસ્થિતિ વિશે છણાવટ છે, પણ એ લોકોનાં જીવનધોરણ અર્થે કોઈ સ્પષ્ટ અને રચનાત્મક નિર્દેશનો અભાવ નજરે પડે છે.

ઝાઓ (દિગ્દર્શક) નાની ઘટનાઓથી અમુક વિચારોને ઘાટ આપે છે. અહીંયા આપણે ઉપભોક્તાવાદ, અમેરિકન ડ્રીમ્સ અને આર્થિક અસમાનતાના વિચારને અમુક ઘટનાઓના સંદર્ભે તપાસીએ.

ઉપભોક્તાવાદ

ફિલ્મની શરૂઆતમાં પોતાનો સરોસામાન એક ગરેજમાં મૂકી, ફર્ન પોતાની વેન લઈ નીકળી પડે છે. જે વસ્તુઓ કદાચ ક્યારેય નહિ વપરાય, ફર્ન તેને સંઘરી રાખવામાં માને છે. જ્યારે પિતાએ ભેટ આપેલી ‘મોઝેક ડિશ’ એક મિત્રથી તૂટી જાય છે ત્યારે તેનો વસવસો ફર્નની આંખોમાં તરી આવે છે. અહીંયાં વસ્તુઓનું

ભૌતિક અને ભાવનાશીલ સ્વરૂપ દેખાય છે. ફિલ્મના અંતમાં ફર્ન ખાલી પડેલા ગામ, ફેક્ટરી અને ઘરની મુલાકાત લે છે ત્યારે પોતાનો બધો સામાન કોઈને આપી દે છે. તેને પ્રશ્ન પુછાય છે કે શું તમારે સાચે જ આમાંથી કોઈ વસ્તુની જરૂર નહિ પડે? ફર્ન કહે છે, ‘ના, મારે કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી, હું (આ બધાં વગર) પણ ઠીક છું.’ ફિલ્મના શરૂઆતથી અંત સુધીમાં, ફર્નના ચિત્તમાં ચીજવસ્તુઓ પ્રત્યે ક્રમશઃ નિર્લેપતા બંધાતી જાય છે. આ તબક્કે નોમેડ્સ (વણજારા)ની જેમ તેની નવી ઓળખાણ વસ્તુઓ પર આધારિત નથી. મારી પાસે શું માલસામાન છે, તે નક્કી નહિ કરે કે હું કેવું અનુભવું છું કે પછી હું શું છું.

અમેરિકન ડ્રીમ્સ અને આર્થિક અસમાનતા

અમેરિકન ડ્રીમ્સની વિભાવના એ છે કે અમેરિકામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ, પ્રદેશ કે વર્ગના ભેદભાવ વગર સમાજમાં (પોતાના માટે નક્કી કરેલી) સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને દરેક વ્યક્તિ માટે પ્રગતિ શક્ય છે. ‘અમેરિકન ડ્રીમ્સ’ કિસ્મતથી નહીં, પણ સાહસ, મહેનત અને બલિદાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘અમેરિકન ડ્રીમ્સ’ની વિભાવનાને પડકારતી ત્રણ ઘટનાઓ

પહેલું – ફર્ન અને તેના જેવા વણજારા લોકો સમાજમાંથી બહાર ફેંકાઈ ગયેલા લોકો છે. તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિ તેમને સામાજિક વર્તુળની બહાર મૂકી દે છે. પૈસા નથી અને એટલે આ વર્ગ ‘ગ્રાહક’ નથી. આ લોકો વસ્તુઓની આપ-લે (barter) કરી ચલાવે છે. અમુક વ્યક્તિ નકામી વસ્તુઓને ફેંકી દેવાને બદલે બીજા નોમેડ્સને આપી દે છે. અહીંયાં કરકસરથી રહેવું જીવનની જરૂરિયાત છે.

બીજું – નોમેડલેન્ડ લીડર કહે છે, “મને આવું રખડપટ્ટીવાળું જીવન ગમે છે. તે મને સ્વતંત્રતા આપે છે અને કુદરત સાથે જોડાયેલો રાખે છે. તો બીજી તરફ મારે (વેનમાં જ) શૌચની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.” (25:00), બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પૈસાના અભાવમાં બધી વસ્તુઓ જાતે કરતાં શીખવું પડે.

ત્રીજું – અમેરિકામાં ઘર ખરીદવું સામાન્ય માણસની પહોંચ બહારની વાત છે (આપણા દેશનાં મોટાં શહેરોની જેમ). ઘર જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાત માટે બહોળો વર્ગ વલખાં મારે છે. ફર્ન પાસે પોતાનું ઘર નથી અને જ્યારે મિત્ર કે સ્વજન સાથે સ્થાયી થવાની તકો આવી, ત્યારે સ્વમાનપૂર્વક ઇન્કાર કરે છે. બેઘર અને ઘૂમરાતી પ્રજાતિની જેમ જીવવાની જીદ પકડી રાખે છે. તે એક રિયલ એસ્ટેટ એજન્ટને અસંતોષ અને રોષ સાથે કહે છે કે, “રિયલ એસ્ટેટ, લોકોને એ ઘર ખરીદવા વિવશ કરે છે કે જે તેમને પરવડતાં નથી.” (ફર્ન, 1:13:18).

નોમેડ્સનું કરકસરવાળું જીવન, નિર્ધનતા અને તેના કારણે બેઘર જીવનની વિવશતા – આ ત્રણે ઘટનાઓ, અમેરિકાના મુડીવાદની માળખાકીય અમુક નબળાઈઓ તરફ આંગળી ચીંધે છે. આજીવિકા માટે આખું જીવન વૈતરું કર્યા પછી

પણ એક વૃદ્ધ, જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો, રોટી-કપડાં-મકાન માટે સંઘર્ષરત છે, તો પછી સપનાંઓની (અમેરિકન ડ્રીમ્સ) તો વાત જ ક્યાં આવી!?

ટ્રેજેડી એ છે કે, આવા નોમેડ્સ, ફ્રાસ્ટ-ફૂડ રેસ્ટોરાં, કારખાનાં કે મૂડીવાદી સમાજના પ્રતીકરૂપી amazon અને એવી બીજી કંપનીમાં ઓછા વેતનમાં કામ કરી ગુજરાન ચલાવે છે. ક્રિસ્ટમસના વેકેશનમાં જ્યારે કર્મચારીઓ રજા પર જાય ત્યારે એમેઝોન કંપની 'કેમ્પરફોર્સ'ના નામ હેઠળ, નોમેડ્સને કામ પર રાખે છે કે જેને ક્રિસ્ટમસ પછી તરત બરતરફ કરી શકાય. એમેઝોન આ વિચરતી પ્રજાતિને કામ આપી તેના તારણહાર બને છે તો બીજી તરફ હંગામી ધોરણે, ઓછા વેતન પર રાખી, તે જ તેમના શોષક બની જાય છે. આ ઘટનાને 'જિસકી લાઠી, ઉસકી ભેંસ' ઉક્તિરૂપે પણ જોઈ શકાય. મૂડીવાદી સમાજમાં જે શક્તિશાળી જે કરે તે જ સાચું, શક્તિહીન વણઝારાઓનો અવાજ કોઈને નહિ સંભળાય અને તેમની પાસે એ સ્વીકાર્યા સિવાય કોઈ છૂટકો નથી.

ફિલ્મનું અંતિમ દશ્ય છે. બર્ફીલા શિયાળાની એક ઠંડી સવારે ફર્ન, ખાલી પડેલા જૂના ગામ, ફેક્ટરી અને ઘરની મુલાકાત લે છે. ખાલી ઘર જૂની સ્મૃતિઓથી ભરેલું છે. ખંડેર ઘરની ભેજ અને ગંધવાળી હવામાંથી પસાર થઈ, ઘરના ઉંબરે ફર્ન બે ઘડી થોભી જાય છે. જૂના ઘર અને વસ્તુઓને ભારે હૃદયે અલવિદા કહે છે. રોડ પર દૂર જઈ રહેલી વેન દેખાય ત્યાં ફિલ્મ સમાપ્ત થાય છે. એવું લાગે છે કે જાણે આગળ ઘણુંબધું થયું હશે પણ ફર્ન સાથે આપણો સાથ અહીં સુધી જ હતો.

'નોમેડલેન્ડ' ફિલ્મ જોવી એ લાગણીઓના ધુમ્મસમાં ધીમા પગે ચાલવા જેવું છે. જ્યાં ઝંખના, બેચેની તથા ધૂંધળા આકારોની અનિશ્ચિતતા અને અનંતતા એકસાથે અનુભવાય છે.

સંદર્ભ:

1. Hu Yuhan, The Disillusion of American Dream, A Review of Movie Nomadland, Art and Performance Letters (Vol. 3 Num. 4)
2. Arianna Vergari, Film Review, European Journal of Women's Studies (2022, Vol. 29(1) 203-205)
3. Aleksandrina Atanasova, Nomadland: The New Frontiers of the American Dream at the Periphery of the Market, International society of Markets and development (Volume 6, Number 2, Article 1)
4. Sherry Coman, Nomadland, Journal of Religion & Film (Volume 24, Issue 2, Article 16)

5. Huang Jing & Tian Yuan, Aging, Gender and Self-construction: An Analysis o "Elderly-Women" Image in Chlo Zhao's Nomadland, Academic Journal o Humanities & Social Sciences (Vol.5, Issue 10: 83-92)
6. <https://web.archive.org/web/20200912005320/https://www.hollywoodreporter.com/news/nomadland-film-review-venice-2020>
7. <https://www.theguardian.com/culture/2021/feb/17/nomadland-chloe-zhao-frances-mcdormand>
8. [#cite_ref-40](https://en.wikipedia.org/wiki/Nomadland)
9. https://www.alternate_ending.com/2021/04/nomadland-2020.html
10. <https://www.wbur.org/news/2021/04/23/academy-awards-os-cars-commentary>
11. <https://web.archive.org/web/20200911200310/https://www.indiewire.com/2020/09/nomadland-review-1234585838/>
12. <https://web.archive.org/web/20210307210605/https://www.theguardian.com/culture/2021/feb/17/nomadland-chloe-zhao-frances-mcdormand>
13. <https://web.archive.org/web/20210308220824/https://www.nytimes.com/2021/02/18/movies/nomadland-review.html>
14. <https://web.archive.org/web/20210106204601/https://www.rottentomatoes.com/m/nomadland>
15. <https://www.rottentomatoes.com/m/nomadland>

[‘ખુલ્લી હવા’ (વાર્તાસંગ્રહ) : નીતા જોશી, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. અ. 2020, પૃષ્ઠ 16 + 152, કિં. રૂ. 180]

‘ખુલ્લી હવા’ નીતા જોશીનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘કુમાર’, ‘નવનીત સમર્પણ’, ‘એતદ્’, ‘તથાપિ’, ‘જલારામદીપ’, ‘પરબ’ જેવાં સામયિકોમાં નિયમિત અંતરે પ્રગટ થતી રહી છે. ખૂબ ઓછું બોલવાનું પસંદ કરતાં, પોતાનો પરિચય પોતાના સર્જનથી થાય એવું વધુ પસંદ કરતાં આ વાર્તાકાર પાસેથી 21 વાર્તાઓ મળે છે. આ સંગ્રહ વર્ષ 2020માં પ્રગટ થયો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ કેમ ભાવકને સ્પર્શે છે? તથા વિષયનાવીન્યની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે જુદી છે, તે વિશે મારે વાત કરવી છે.

આ સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા ‘સફેદ રંગમાં ખોવાયેલું મેઘધનુષ્ય’ છે. વાર્તાની નાયિકાનો પતિ મૃત્યુ પામે છે. પતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં રંગો-સંગીતથી તે જીવંત જીવન જીવે છે. પરંતુ થોડા સમય બાદ બેચેની ઘેરી વળતાં વર્ષો પૂર્વે મળેલ પતિના મિત્ર-વિનયને મળવા જાય છે. વિનયને સીમા (નાયિકા) મળતાં નીરવ મળ્યાનો આનંદ છે. સીમા-વિનય સાથે રહેવાનો પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછે છે ને સીમાને ‘ઘર’ ઘેરી વળે છે. મૂળ રંગ છુપાવવા માટે કાબરચીતરા રંગને પસંદ કરતી સીમા વિનયને બીજા પ્રશ્નો ન પૂછવાનું કહે છે. આ પ્રસંગ સૂચક છે. ખરેખર સફેદ રંગમાં ખોવાયેલું મેઘધનુષ્ય ફરી દેખાય તેવા અણસાર આવે છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે. નાયિકાની સંયમિતતા ને વિનયની શાલીનતા ભાવકને સ્પર્શી જાય છે.

‘એ હજુયે એવો જ છે!’ વાર્તાનો નેલ્સન પોતાની ફિલસૂફીથી જીવે છે. વાર્તાની નાયિકા-મીની દીવમાં એક પરિસંવાદમાં જાય છે ને ત્યાં નેલ્સન મળે છે. વાર્તા ફ્લેશબેકમાં ચાલે છે. એક સમયે નેલ્સનને મળેલી ત્યારે લગ્ન ન કરવાનું અને ફાધર બનવાનું વિચારતા નેલ્સને હાલમાં લગ્ન કરી લીધાં છે. ‘અંતે એ પરણ્યો તો ખરો જ’ એવું વિચારીને નેલ્સનની અંધ પત્ની ‘મારિયા’ને જોતાં નાયિકા વિસ્મય પામે છે. સાથે પોતાની બધી જ વાતો મારિયા જાણે છે. વાર્તાને અંતે નેલ્સન પોતાનાં બાળકો સાથે મળાવે છે. વિકલાંગ બાળકોનો ફાધર બની સંભાળ લેતો

જોઈને એક સમયે ‘ફાધર’ બનવા માંગતો. નેલ્સન ખરા અર્થમાં આ બાળકોનો ‘ફાધર’ બને છે. વાર્તાનું શીર્ષક ‘એ હજુયે એવો જ છે’ તે ચરિતાર્થ છે. તો ‘ચમન 108’ વાર્તાના ચમનનું નામ ‘ચમન 108’ કેવી રીતે પડ્યું, સાથે સાથે સોસાયટીમાં ચમન-રમલી જોડીનું મિલન અને ટૂંક સમયમાં પોતાના કામથી સોસાયટીના સભ્યોનાં હૃદયમાં વસી જતો ચમન વગેરેની ચર્ચા વાર્તાકારે કરી છે. પોતે જે ગટરને સાફ કરવાનું કામ કરે છે તે પુત્ર ભીખલાને કરવા દેવા માંગતો નથી પરંતુ બીમારીને કારણે ચમન મૃત્યુ પામે છે. એકલી રમલીને કામમાં તકલીફ પડે છે ને વાર્તાઅંતે આ કામમાં ભીખલો જોડાય છે. ગરીબી-મુશ્કેલીઓ માણસને કઈ તરફ લઈ જાય છે તેનું બયાન આ વાર્તા કરે છે. ‘ચિલોત્રો’ વાર્તાનો રઘુ વનવિભાગના અધિકારીને જંગલ બતાવવાની સાથે ચિલોત્રોની કથા કહે છે. ચિલોત્રાની કથામાં પ્રસ્તુત થયેલી કુટુંબભાવનામાંથી રઘુ શીખ મેળવે છે. અને અંતે રઘુ નક્કી કરે છે કે : ‘રઘુ વિચારતાં-વિચારતાં તાજો થઈ ગયો, મને રોટલો દેનાર આ જંગલ મારા પરિવારને ભૂખ્યો નહીં સુવરાવે... બસ, આ વખતે તો બધાં મારી સાથે જ...’ (ખુલ્લી હવા, પૃ. 28). આમ રઘુના અંતના રણકારથી વાર્તા પૂરી થાય છે. રઘુની પરિવાર પ્રત્યેની પ્રીતિની ભાવના સ્પર્શી જાય છે. આ પ્રકારની પરિવાર-ભાવના દશરથ પરમારની ‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તા વાંચતાં યાદ આવે છે. ‘ચિલોત્રાની જેમ’ વાર્તામાં જેચંદ માસ્તર ચિલોત્રાની પરિવાર પ્રત્યેની ફરજ-અદાની ખાસિયતનું વર્ણન કરે છે તે ધ્યાનપાત્ર બન્યું છે. જેચંદ માસ્તરે કહેલું તે જુઓ : ‘સગભાં ચિલોત્રીને એ પોલાણવાળા ભાગમાં પૂરી દેશે. પછી પીંછાં-હગાર-સળીઓ વડે લીંપી નાખશે... ફક્ત ચાંચ અંદર-બહાર થાય એવડું કાણું રાખીને એમાંથી એ ચિલોત્રીને ભૂંદા-ઈયળ-જીવડાં વગેરે ખવડાવશે. એમ એની સુવાવડ કરાવશે. પછી બચ્ચાંને એ એમ જ ઉછેરશે. અને ઊડવાલાયક થયા પછી પેલું પોલાણ ખોતરી નાખશે. એક રીતે એ પરિવાર પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરે છે...’ (બે ઇ-મેલ એ સરગવો, દશરથ પરમાર, પૃ. 68). દશરથ પરમાર અને નીતા જોશી આ બંનેય વાર્તાકારની ચિલોત્રો પરની વાર્તામાંથી પરિવારભાવના જુદી જુદી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે ‘જમણા હાથની પેલ્લી આંગળી’ વાર્તામાં મુસ્તાક અને નૂરીનો પ્રણય નિરૂપાયો છે. મુસ્તાકના જીવનમાં રજાઈની જેમ નૂરી સિવાઈ ગઈ છે. પટેલને ત્યાં કામ કરતી વેળાએ સોય રજાઈની જગ્યાએ જમણા હાથની પેલ્લી આંગળીમાં જતી રહે છે. કારણવશ તેને કાપવી પડે છે. વાર્તામાં મુસ્તાક-નૂરીના સંવાદો ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. નૂરી માટે રજાઈ બનાવવાનું મુસ્તાકનું સ્વપ્ન અધૂરું રહે છે. જેનું સંવેદન વાર્તામાં ભારોભાર રજૂ થયું છે. વાર્તાનું હાથમાં હાથ પોરવીને ખાલી જગ્યા ભરતી નૂરીનું ચિત્ર ભાવકના મનમાં અંકિત કરવામાં વાર્તાકાર સફળ રહ્યાં.

છે. જ્યારે ‘અનુબંધ’ વાર્તામાં વાર્તાકારે એક જુદો જ અનુબંધ રચ્યો છે. ક્ષિતિજ અને સ્મિતાનો પુત્ર આરણ્યક મુસ્લિમ જાતિની છોકરી મિશાને લગ્ન માટે પસંદ કરે છે. તેને પ્રેમ પણ કરે છે. આરણ્યક તેનાં માતાપિતા સ્મિતા અને ક્ષિતિજને મિશાના પિતા – પ્રો. અફઝલ કાદરીને મળાવે છે. અફઝલ કાદરી અને સ્મિતાનો અનુબંધ બાળપણની મિત્રતા રૂપે – દ્વારા રજૂ થયો છે. જાતિથી ઉપર માનવજાતિ હોવાની વાત આ વાર્તાનાં પાત્રો કરે છે, જે મહત્ત્વની છે. વાર્તામાં ક્ષિતિજના મુખે બોલાયેલ શબ્દો જુઓ – ‘જીવનમાં કેટલાક અનુબંધ લોહી અને ધર્મથી પણ ઉપર ઊઠેલા હોય છે. જેમાં માણસની સામે કેવળ માણસ હોય છે.’ (ખુલ્લી હવા, પૃ. 53). આ શબ્દો વાર્તાના શીર્ષકને યથાર્થ સાબિત કરે છે. તો ‘સરપ્રાઇઝ’ વાર્તાનો નાયક ઘરકામથી કંટાળી ગયેલી, બહારની રંગીન દુનિયાથી વિલુપ્ત થઈ ગયેલી પત્ની અનુને જોબ કરવા જવાનું સરપ્રાઇઝ આપે છે. ને સાથે ઘરની જવાબદારી નિભાવવામાં મદદ કરવાનું પણ જણાવે છે. અનુને ફરી જિંદગી ઉપહાસ નહિ, ઉપહાર લાગવા લાગે છે. ઇશાન જે કહે છે, તે અનુના જીવનમાં ‘સરપ્રાઇઝ’ સાબિત થાય છે.

‘એક ઉદાસ જન્મ’ વાર્તામાં ગ્રામીણ જીવનની સાથે સંબંધોની સંકુલતા નિરૂપાઈ છે. ધનલક્ષી-ધનુ બે વાર પુત્રીઓને જન્મ આપ્યા બાદ ત્રીજી વાર જનકની ઇચ્છાને માન આપીને સંતાનને જન્મ આપે છે. પ્રસૂતિ સમયની ધનુની સ્થિતિને વાર્તાકારે કંપાવી નાખે એવી વર્ણવી છે. ધનુ જે સંતાનને જન્મ આપે છે તે સ્ત્રી કે પુરુષમાં નથી. હીજડાઓ તેને લેવા આવે છે. સંતાનની ઓળખ કરાવવામાં વાર્તાકારે વાપરેલી સૂઝ ધ્યાનપાત્ર છે. ગામડા-ગામમાં આ પ્રકારના સંતાનથી મહેણાં-ટોણાં સાંભળવાં પડે છે તેનું વર્ણન પણ જીવંત છે. ધનુ જે કિરણસ્વામીને જન્મ આપે છે, તેનાથી જનક ખુશ નથી. પરંતુ ધનુ છેલ્લે સુધી તેનો સાથ છોડતી નથી. ‘મા’ તરીકે ધનુ સાચી છે. નિરાશ ધનુને કમુ પોતાની કથની કહે છે. આ કથનીમાં કમુને સંતાન ન થવાથી ગામના નાડવૈદ પાસે ગયેલા. નાડવૈદે કહ્યું કે બાઈમાં(કમુમાં) તકલીફ નથી પણ તારા સસરામાં છે ને આ સાંભળીને પહેલવાન જેવા તારા સસરાને તેમની જાત પ્રત્યે નફરત થાય છે. તારા સસરાની મઢૂલીના બાપુ સાથે વધુ સંગત વધી. મઢૂલી પરની મારી આવ-જા વધીને પોતે ગર્ભવતી બને છે. આ પ્રસંગ સાંભળીને ધનનું દુઃખ ઓછું થાય છે. વાર્તાનું શીર્ષક પ્રતીકાત્મક છે. અંતે ધનુ જગમોહનના ફોટા આગળ કિરણસ્વામીનો ફોટો મૂકીને આ જીવને સાચવી લેવાની વિનંતી કરે છે. વાર્તા ધનુની બહેનપણી મહેશ્વરીના મુખે રજૂ થઈ છે. એક બાજુ ધનુની સ્થિતિ તો બીજી બાજુ કમુની આંતરિક સ્થિતિ અને સાથે ગ્રામીણ વાતાવરણ વાર્તામાં સચોટ રીતે નિરૂપાયું છે.

‘ડયુરો’, ‘ખુલ્લી હવા’ અને ‘ભાવુડીનો શો વાંક’ વગેરે વાર્તાની નાયિકાઓનાં

કુળ જુદાં છે. ‘ડયૂરો’ એ શિવાનીના જીવનમાં ભરાયેલ છે. અજય સાથે લગ્ન કરીને શિવાની ઘરસંસાર શરૂ કરે છે પરંતુ અજયને રસ છે ઓફિસમાં સાથે નોકરી કરતી શીપ્રામાં. કચ્છના પ્રવાસ દરમ્યાન ખરીદેલા ત્રણ ચાવીવાળા તાળાનો સંદર્ભ પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ થયો છે. અલગ થવાની બાબતમાં અજય ઘર સોંપીને જતો રહે છે પરંતુ ‘આ ઘેર પેલે ઘેર’ વાર્તાની સવિતાની જેમ આ નાયિકા જે નિર્ણય લે છે, તેમાં તેની આત્મપ્રતીતિ પ્રગટે છે. સંતા નામનો છોકરો મફતનું ખાતો નથી. એ કામ કર્યા વગર એના બાપનું પણ ખાતો નથી. નાયિકા સંતાના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈને તે ઘરની ચાવી અજયને પાછી આપીને આવે છે. પોતે ક્યાં જશે તેની ખબર નથી પરંતુ દયાથી અને મફતનું લઈને જીવવું નથી. – એવું મક્કમ વિચારીને તે નીકળી જાય છે. વાર્તાના અંતે પથ્થર પર પાણી ઢોળી દેતી શિવાનીનું પાત્ર ભાવકને વિચારતો કરી મૂકે છે ને તે જ વાર્તાની સફળતા છે. વાર્તામાં વાર્તાકારની પ્રતીકાત્મક ભાષા ધ્યાનપાત્ર બની છે. જેમ કે – ‘અજય, તાળું હાથમાં પકડીને બંધ કરવા કરતાં પણ ખોલવાની કેટલી મજા આવે! એ ખૂલે પછી ઘર ખૂલે!’ (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ 55). બીજી નારીકેન્દ્રી વાર્તા ‘ખુલ્લી હવા’ છે. ‘જૂના પ્રેમીને મળવા જવાનું કહેતી હોય એમ પપ્પાથી નજર બચાવીને કેમ કહે છે?’ જેવો પ્રશ્ન નાયિકા પોતાની માને પૂછે છે. પતિને નાપંસદ હોવાથી તે ખુલ્લી રીતે ન બોલી શકતી ‘મા’ બદલાઈને જીવે છે. જ્યારે ત્રણ દિવસની મુલાકાત દરમ્યાન નાયિકાને ખ્યાલ આવી જાય છે કે નાની સ્વતંત્ર અને મક્કમતાથી પોતાની જિંદગી જીવી રહી છે. તેમના પહેરવા-ઓઢવામાં અને વાચન-સંગીતના શોખ વગેરે ગર્વથી પૂરા કરે છે તે માટે ‘તારાં નાની તો ટણીવાળાં છે’ જેવું પપ્પા કેમ કહી રહ્યાં છે. પપ્પાને નાની કેમ પસંદ નથી – વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ નાયિકાને મળી જાય છે. નાની-નાના વચ્ચેના સંબંધોનું આલોખન, નાના ગયા પછીનું નાનીનું જીવન, આ દરેક બાબતની તુલના તે મનોમન પોતાની ‘મા’ સાથે કરે છે. વાર્તાના અંતે નાયિકા અને નાની વચ્ચેના સંવાદોમાં નાની નાયિકાને પૂછે છે કે ‘તું અહીં રોકાણી એ તારા પપ્પાને નહીં ગમે’ તે સંદર્ભે નાયિકા શુ વિચારે છે તે જુઓ – ‘હું કાંઈ મમ્મીની જેમ સંકોચાઈને જવાબ નહીં આપું. હું તો કહીશ હા, હું નાની પાસે રોકાણી હતી અને રાત્રે આંગણમાં ખાટલો નાંખીને સૂતી હતી મમ્મીની જેમ બારીબારણાં બંધ કરીને એ.સી.વાળા રૂમમાં નહીં, ચળકતા આકાશ નીચે અને ખુલ્લી હવામાં.’ (ખુલ્લી હવા પૃ. 96). નાયિકાને નાનીનું વ્યક્તિત્વ સ્પર્શી જાય છે. પપ્પાની સામે હરખ સુધ્ધાં ન ઉચ્ચારતી ‘મા’ અને ખુલ્લી હવામાં અસલ જીવન જીવતી વૃદ્ધ ‘નાની’નું પાત્ર આંખે ઊડીને વળગે એવાં છે. આ વાર્તાના સંદર્ભે કિરીટ દૂધાતના શબ્દો : ‘વાર્તાકારે નાનીમાનું પાત્ર ઝીણી-ઝીણી વિગતોથી એટલું તો સજીવ કરી આપ્યું છે કે વર્તમાન ગુજરાતી વાર્તાનાં વૃદ્ધ પાત્રોમાં એની નોખી અસર છોડી જાય છે.’ (ખુલ્લી હવા,

પૃ. 10). વાર્તામાંથી પસાર થતાં સાચા છે. તો ‘ભાવુડીનો શો વાંક’ વાર્તામાં મોટી છોકરી ચેતુડી ભાગી જાય છે. ઘરઆંગણે જાન આવવાની છે. ‘સમાજમાં નીચું જોવું પડશે...’ ચેતુડીની જગ્યાએ ભાવુડીને બેસાડી દેવાનું પરિવાર અને સમાજવાળા કહે છે પરંતુ અન્ય લોકો શું કહેશે? તથા ભાવુડી નાની છે ને ચેતુડીના વાંકે તેને સજા કેમ? મારી ભૂલની સજા કે મારી જિંદગીનો ભાર મારો છે, એ બીજું કોઈ શું કામ ઉપાડે? એવું મક્કમથી વિચારીને ઊભી થતી. ‘મંગુ’ ‘ખુલ્લી હવા’ વાર્તાની ‘મા’ કરતાં જુદી છે. પતિ ઢીલો છે એવું જાણતી મંગુ અંતે જે નક્કી કરે છે, તે શબ્દો જુઓ – ‘બોલવાવાળા તો ઘણું બોલશે. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાખીશ. જિંદગીનો ભાર મારો છે એ બીજું કોઈ શું કામ ઉપાડે? એક છોકરાની માફી માગવાની છે, માગી લઈશ. જે રીતે મંગાવી પડે એ રીતે માંગી લઈશ. પણ ચેતુડીના બદલે આજે ભાવુડી તો નહીં જ...’ (ખુલ્લી હવા, પૃ. 110) આવો આત્મરણકો મંગુના પાત્રને એક નવી ઊંચાઈ આપે છે. તેની મક્કમતા ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. વાર્તામાં ઘરનું વાતાવરણ, મંગુનાં મનોસંચલનો વગેરે ધ્યાનપાત્ર છે. આમ આ સંગ્રહની ત્રણ વાર્તાઓ – ‘ડયૂરો’, ‘ખુલ્લી હવા’ અને ‘ભાવુડીનો શો વાંક’ની નાયિકાઓ જુદી છે અને નારીનાં અવનવા રૂપો આલેખવામાં વાર્તાકાર સફળ રહ્યાં છે.

આ સંગ્રહની છેલ્લી અને મહત્ત્વની વાર્તા ‘છેવાડાના બે જણ’ છે. મરેલ ભૂંડ ઉપાડવા માટે બ્રાહ્મણ-નંદશંકર માસ્તર નાથાના વાસ લગી જાય છે પરંતુ વાસમાંથી કોઈ મળતું નથી. બીજા દિવસે પૌત્ર-નચિકેતા આવવાનો છે. માસ્તર અને નાથા વચ્ચેના સંવાદો વાર્તાને એક નવું બળ આપે છે. બીજા દિવસે કોઈ ન મળતાં પૌત્ર પોતે જ ઉપાડીને નાખી આવે છે. એક છોડે નંદશંકર માસ્તર છે અને બીજે છોડે દલિત નાથો છે. ચહેરા પર રૂમાલ બાંધીને નાખવા જતો નચિકેતાનો ચહેરો, માસ્તરને અવાક બનાવી મૂકે છે. આ બાબત જ આ બંનેય છોડાની જાતિની રેખાને ભૂસી નાખે છે. જાતિની રેખાથી પર એવો નચિકેતા જે વાત કરે છે તેનાથી ભાવક એ માસ્તરની આંખો ખુલ્લી જાય છે. એ અર્થમાં વાર્તા જુદી છે. આ ઉપરાંત ‘ડો. મિલ્કી’ વાર્તામાં રજૂ થતો ડોક્ટરનો સમાજ અને કમાણીની રીતો, તો ‘નકશો’ વાર્તામાં પતિના બાળપણનું આકર્ષણ અને પત્નીની માનસિકતા આલેખાયેલ છે. જ્યારે ‘યામા કદાચ માની જશે’ વાર્તામાં તપસ્વી જીવન સ્વીકારવા માગતી યામાને નિહાર (પિતા) મા અને બાપ બંનેયનો પ્રેમ આપે છે. નિહાર માને છે કે યામાની મા – શિખા યામાને આવીને સમજાવશે ને તે કદાચ માની જશે જેવો દૃઢ વિશ્વાસ વાર્તામાં વ્યક્ત થયો છે, તો ‘પથ્થર, પાણી અને પ્રેમ’ વાર્તામાં ધનરાજ પ્રજાપતિ બિલ્ડર છે. ‘મારે મકાનો નથી બનાવવાં મારે તો ઘર બનાવવાં છે.’ એવું વિચારતા શેઠ પુત્રને કામ સોંપીને જાય છે પરંતુ પુત્ર રમેશની ખોટી નીતિ શેઠને આવ્યા બાદ

ખબર પડે છે. શેઠ ફરી વાતાવરણ પહેલાં જેવું કરે છે. ‘એક ઉકેલ વગરનો માણસ’ વાર્તામાં પુત્ર અને મા પોતાનાથી દૂર રહેતા પિતાની પ્રેમિકાને મળવા જાય છે. આ ત્રણેય પાત્રોને સમજવાનું પુત્રનું મનોજગત રજૂ થયું છે. આ સિવાય ‘ઘર’, ‘માયા’, ‘બેહદ સુંદર છે એ’, અને ‘બંદૂક, બગલથેલો અને એ’ વગેરે વાર્તાઓ પણ વિષયના નાવીન્યને લીધે ધ્યાનપાત્ર છે પરંતુ આ વાર્તાઓ ‘છેવાડાના બે જણ’, ‘ડયૂરો’, ‘ખુલ્લી હવા’ અને ‘એ હજુએ એવો જ છે!’ વગેરે જે રીતે ભાવકને સ્પર્શી છે, તે કક્ષાએ નથી પહોંચી.

આ વાર્તાસંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓની ગદ્યકલ્પિકાઓમાં સર્જકની સર્જકતા નીખરી છે. તેના ઉદાહરણ – આ વખતે તો ત્રણેયને મારી સાથે જ લેતો આવીશ. મારી પાસે ભલેને પૂરું ભણતર નથી. આ જંગલ આખું મને મોઢે છે એ બચુડાઓને ભણાવીશ. પાને-પાન, ડાળે-ડાળ, એકે-એક પંખી, કેડી એ કેડી...’ (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ 28)

‘કઠણાઈ ધનલક્ષ્મીની બીજું શું? મા-બાપ જોઈ-જોઈને કેટલું જોઈને દીકરી દે! મીઠાઈ હોય તો ચખાચ! (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ 38)

– ‘રાઈની જેમ દળાઈ જજે, કાંકરાની જેમ નીકળી નહીં જતી’ આમ ધનુ જનકના ઘરમાં દળાઈ ગયેલી.’ (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ 39)

– ‘આ બધી જીવનની અંદર-બહારની રમત હોય છે. કશુંક અણગમતું દબાવવા માટે ગમતું ઉપસાવવું પડે છે.’ (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ-95)

– ‘અણગમતા કામ માટે આપણે ક્યાં સુધી કોઈની રાહ જોયા કરવાની? એ તો એને જેટલી ચીતરી ચડે એટલી જ મને ચડશે. પણ આંગણું તો આપણું છે ને દાદા?’ (ખુલ્લી હવા, પૃષ્ઠ-152)

આ વાર્તાસંગ્રહમાંની વાર્તાઓનાં પાત્રો અનેક રીતે જુદાં છે. તેમાં વૈવિધ્યતા છે. ‘છેવાડાના બે જણ’નો નચિકેતા, ‘ખુલી હવા’ની નાનીમા, ‘ડયૂરો’ની શિવાની, ‘ચિલોત્રો’ વાર્તાનો રઘુ, તો ‘પથ્થર, પાણી અને પ્રેમ’ના ધનરાજ પ્રજાપતિ તથા ‘એ હજુ એવો જ છે!’નો નેલ્સન. આ દરેક પાત્ર આપણા સમાજનાં છે. દરેકની જીવનરીતિ જુદી છે. આ પાત્રો જુદી-જુદી પરિસ્થિતિમાં અલગ રીતે ઝૂમ્મે છે. તેમનું આ અલગ વ્યક્તિત્વ ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. જુદા જુદા રંગના મેઘધનુષ્યના રંગ સમાં પાત્રો લઈને નીતા જોશી આ વાર્તાસંગ્રહમાં આવ્યાં છે. ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક’ અને ‘નંદશંકર ચંદ્રક’ (2020-21) જેવા પુરસ્કારો આ વાર્તાસંગ્રહે પ્રાપ્ત કર્યાં છે. તેમના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને આવકારું છું અને આવી જ વાર્તાઓ એમની પાસેથી મળતી રહે તેવી શુભેચ્છા સાથે અભિનંદન...

*

કવિ હર્ષદ દવેનું પરિભ્રમણ:
'લોક'- ભાવલોકથી ભાષા સુધીનું

મહેન્દ્ર જોશી

[પરિભ્રમણ : ગુ.સા.અ.ગાંધીનગરની સહાયથી પ્રકાશિત, પ્રકાશક : હર્ષદ દવે, 2021, મૂલ્ય: રૂ. 100.]

૨૦૨૧માં કવિ હર્ષદ દવેનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'પરિભ્રમણ' ઉમળકાભેર હાથોહાથ મળ્યો. એમનાં મોટાભાગનાં કાવ્યો અનેકવાર એમના સ્વમુખે રાજકોટની 'અંગત બેઠકોમાં, વ્યંજના' અને બુધસભાની કાવ્યસભામાં પણ સાંભળ્યાં છે. સાહિત્યિક સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં પણ વાંચ્યાં છે. કવિ બે-અઢી દાયકાથીવે વધુ સમયથી સર્જનપ્રવૃત્ત છે છતાં પ્રથમ સંગ્રહ ઘણા ધૈર્ય સાથે છેક નિવૃત્તિ પછી સંયમથી પ્રગટ કર્યો છે !

કવિનાં કેટલાંક કાવ્યો કૃષિવિષયક અને પ્રકૃતિના પરિસરમાં રચાયાં છે પણ કવિ કેવળ કૃષિકવિ નથી. જીવ, જગત અને કવિતાને પોતીકી દૃષ્ટિએ જોવાનો એમનો આગવો અભિગમ છે. એ સાદૃશ્ય પ્રતીકોના છાયાપ્રદેશમાં જઈને માનવીય અસ્તિત્વના અંતરિયાળ પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. તેથી ઘણાં કાવ્યો ભાવ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સંકુલ બને છે એવું આ લખનાર અનુભવે છે. આ કવિ ગીત-ગઝલના રંગદર્શી વિષયને કે સ્વરૂપને સ્પર્શ્યાં નથી. સ્વતઃ મૌલિક રહીને અલગ કેડીએ અછાંદસ સ્વરૂપ સ્વીકારીને કાવ્ય શોધવા નીકળ્યા છે ! કવિ, કૃષિવિદ્યાશાખાના સ્નાતક ઉપરાંત વિજ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં પણ રસ ધરાવે છે. તેથી કાવ્યોની ભાષામાં જીવસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિની અવનવી ભાત રચી જાણે છે. પ્રસ્તાવનાકાર વિદ્વદ્જન શ્રી મનોજ રાવલે સાચું જ કહ્યું છે કે આ કવિની પ્રકૃતિ ભલે 'લો પ્રોફાઇલ' રહી પણ સર્જકમાં પાંગરતી પ્રતિભાને 'under estimate' કરવા જેવી નથી. કૃષિક્ષેત્રના કર્મશીલ હોવાથી ગુજરાતના ઘણા ગ્રામ્યવિસ્તારોનાં કૃષિક્ષેત્રો અને આસપાસની પ્રકૃતિ વચ્ચે વર્ષો સુધી પરિભ્રમણ કરતા રહ્યા છે. તેથી જ કવિને સાંપડ્યું કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક 'પરિભ્રમણ'. ૮૮ પાનાંના આ 'પરિભ્રમણ'માં ૫૭ અછાંદસ કાવ્યો સંગ્રહિત થયાં છે. કાવ્યની પ્રકૃતિ અને શીર્ષક અન્વયે એમનાં કાવ્યોને સુગમતા ખાતર બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય

એમ છે.

(૧) પ્રકૃતિ અને કૃષિપરિસરના સ્વાનુભવનાં કાવ્યો : ‘પરિભ્રમણ’, ‘નવી માટીની શોધ’, ‘ઢેકું’, ‘કૂવો’, ‘ઉદ્ભવ’, ‘લબી’, ‘મૂળ’, ‘મૂળિયાં’, ‘વૃક્ષ-પંચાંગ’, ‘વૃક્ષ-કાવ્યગુચ્છ’, ‘ગામડું’ – ત્રણ ચિત્રો, ‘ખેડું’ વગેરે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો છે. કવિએ કાવ્યોને આપેલાં શીર્ષકો ઉપરથી જ કાવ્યની આબોહવા, ભાવવિશ્વની નિસબત અને શબ્દની દિશાના સંકેતો સાંપડે છે. આ બધાં કાવ્યોમાં કવિનું involvement વર્તાયા કરે છે. આ કાવ્યોમાં કેવળ પ્રકૃતિનું યથાતથ આલેખન, અલંકૃત વર્ણન કે ભાષાની પરંપરિત લઢણ નથી. પ્રકૃતિ કે કૃષિ પરિસરનાં દૃશ્યક્ષમ પ્રતીકોમાં સ્વકીય અને પરકીય માનવીય સંવેદનોને સાંકળીને કાવ્યની કક્ષાએ લઈ જવાનો કવિપુરુષાર્થ નજરે ચઢે છે. કવિપ્રકૃતિ અંતર્મુખી હોવાથી એમનો શબ્દ બહાર-અંદર-બહાર એમ એ પણ કાવ્ય સાથે પરિભ્રમણ કરે છે

(૨) એ સિવાયનાં કેટલાંક કાવ્યો જેમાં કવિ ભાષા દ્વારા કશુંક નિપજાવવાની મથામણ કરતા હોય તેવું વરતાય છે. જેમાં ખાસ કરીને ‘ઈડરના પથ્થરો જોઈને’, ‘પથ્થરની સ્ત્રીઓ’, ‘ચક’, ‘નિર્વાહ’, ‘લૂ’, ‘વા’, ‘જીવડું’, ‘હાટડી’, ‘માટલું’ વગેરે તો કેટલાંક વૃત્તિજન્ય અને ભાવાત્મક શીર્ષકો ધરાવતાં કાવ્યો છે. જેમાં ‘ધૂણવું’, ‘રઘવાટ’, ‘તરસ’, ‘કરુણા’, ‘રુદન’, ‘આશ્વાસન’, વગેરે. તો કેટલાંક કાવ્યો કાવ્ય સર્જવાની મથામણ, સર્જનપ્રક્રિયાને લગતાં છે. તેમાં ‘કવિતા’, ‘શોધ’, ‘ખાલીપાનો ભાર લઈને’; તો કવિ છે એટલે પર્યાવરણની ચિંતા સહજ હોય એવાં કાવ્યોમાં ‘જંગલની ચીસ’ અને અન્ય પણ છે. આ બંને વિભાગમાંથી કેટલાંક કાવ્યોને ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ.

(૧)

‘નવી માટીની શોધ’ (પૃ.૨૦) કાવ્યમાં કવિ બે સમાંતર સ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે. એકમાં કવિ અસમંજસ સ્થિતિમાં છે. તંદ્રામાંથી જાગીને જુએ તો અસંબધ્ધ વિચારોમાંથી ઉદ્ભવતો ભય છે. એ ભય વચ્ચે બીજી સ્થિતિમાં કવિ સાક્ષીભાવે કીડીના ઉદય દ્વારા એક પછી એક માટીનાં પડ ઉલેચીને નવી માટીની શોધનો આરંભ થતો જુએ છે.

એક કીડી દર બનાવે છે/ઉલેચે છે એક પછી એક માટીનાં પડ / પ્રત્યેક કણ કાયમ નવા હોય છે /ધબકતા કણ / હાથમાંથી સરી જાય એવા !/ કીડીનાં પગલાંનો લયબદ્ધ અવાજ /ધીમે ધીમે પસાર થઈ જાય / પણ/ કીડી તો હજુ કદાચ ધબકતી જ હશે/ નવી માટીની શોધમાં. સર્જન પૂર્વેની અસંબદ્ધ અવસ્થા, કીડીનો પ્રતીકાત્મક ઉદય અને વિચારોને નવપલ્લવિત કરતી નવી માટીની ફળદ્રુપ શોધ કાવ્યત્વમાં પરિણમે છે. ...(૧)

લઘુકાવ્ય ‘ઢેકું’ (પૃ.૨૧) પણ અંતે તો માટીની શોધમાં જ પરિણમે છે. ઢેકું

–ઢેફાનું પહાડ થવું – પહાડનું કમશઃ ખરવું – કણ કણ થવું – પવન દ્વારા વિખેરાવું
– ફરી એકદંઢ થઈને માટી થવું.....કાવ્યમાં અધ્યાહાર રાખીને આ આખીયે કાળાનુગત પ્રક્રિયામાં જીવ અને જગતના અનેક સંકેતો વાંચી શકાય છે. આખરે માટી જ જન્મદાતા કૂંપળની અને કૂંપળ જેમ કોળાતા નવજાત શબ્દની ! ખરુંને કવિ ?

‘અંદર બહાર’ (પૃ.૨૫) કાવ્યમાં બહાર લીંબોળી ઢેલતા કાગડાની પાંખમાં હાંફતી સીમ છે અને મહુડાનો ભૂખરો રણકાર છે તો અંદર વિખરાયેલા અંધકારમાં ચીસ બની પડઢાતો નાભિનાદ છે. આ કાવ્યમાં પણ પ્રકૃતિમાંથી જ પ્રાપ્ત પ્રતીકો દ્વારા અસ્તિત્વની અકળ અકળામણને વ્યક્ત કરી છે ! કાવ્યમાં ભાવ અને ભાષા વચ્ચે એક સ્પ્લીટ, એક ઢંઢ અનુભવાય છે !

નપાણિયા, બંધિયાર અને અવાવરુ એવા કૂવામાં પોતીકી પીડા લઈને જળ છે એમ માનીને ડૂબી શકવાનો ક્ષણિક આવેગ છે પણ કૂવાના કઢેડા પર લટકતો સુગરીનો માળો જિજીવિષા સંકોરે છે. ‘કૂવો ’ (પૃ.૪૪) કાવ્ય સામાજિક સંતાપને સુયોગ્ય પ્રતીકો દ્વારા જિજીવિષાને પ્રબળ કરતું, વ્યંજનામાં લપેટાયેલું નોંધપાત્ર કાવ્ય છે.

‘ડુંગળીઓ રડાવે’(પૃ. ૪૮) કાવ્યમાં વ્યંજનાનો વિસ્તાર અનુભવાય છે. સામાજિક અને રાજકીય ગતિવિધિઓની વક્તાનો આશ્રય લઈને અલગ અભિવ્યક્તિ સાધી છે. કવિએ ડુંગળી અને આંસુનો અનુબંધ રચી તિર્યક રચી સર્જકતા દાખવી છે. કાયમ રડાવતી ડુંગળી માટે કાવ્યની આ પંક્તિઓ : ‘... છતાં ડુંગળી વાવવી પડે જમીનને વાંઝણી થોડી રખાય ?’ કવિનું માટી પ્રત્યેનું વ્હાલ તો છે જ, સાથે આંસુઓને અતિક્રમીને સર્જનના ઉદ્યમને પણ અપ્રતા આપી છે.

‘બી’, ‘મૂળ’ અને ‘મૂળિયાં’ આ ત્રણ આનુષંગિક કાવ્યો સર્જન અને સર્જનલીલાને કૃષિવિજ્ઞાનની ભાષા દ્વારા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપે અભિવ્યક્તિ આપવાની મથામણનાં છે. ‘બી.’ માં રહેલી સુષુપ્ત જન્મકુંડળીમાં કવિએ કેટલાક વરતારા આપ્યા છે. જેમ કે .. કોષમાં વહેતો જીવનરસ../મૂળમાંથી પ્રગટે ઉજાસ.... ભૂણમાંથી ભૂણ ../ રંગસૂત્રોમાં .. સફરજનનો સ્વાદ ../ તો ‘મૂળ’ કાવ્યમાં કવિ ચાર પ્રશ્નો દ્વારા મૂળ શોધવાનો આરંભ કરે છે.. ક્યાં જઈને શોધવું ? પ્રયોગશાળામાં જવું ? જંગલમાં ભટકવું? ખેતર ખેડવું?.. વૃક્ષના મૂળ દ્વારા અસ્તિત્વના મૂળ સુધીની મથામણ વ્યક્ત કરે છે. તો ‘મૂળિયાં’ કાવ્યમાં .. ક્યાંથી ક્યાં સુધી પહોંચે ? તન-મન-માળવા લગ લંબાય... વિચારના તંતુ પણ.. અહીં પણ પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને અસ્તિત્વના ઊંડાણમાં અંધકાર તરફ જતાં મૂળિયાં કવિની ગૂંચવણ વધારે છે.! એમ લાગે છે કવિ કોઈ શેઢ પર ઊભા છે અને જમણી બાજુએ પ્રાકૃતિક દશ્યોનું વિશ્વ નિહાળે છે અને ડાબી બાજુએ અદશ્ય એવા અસ્તિત્વના પ્રશ્નોમાં ગૂંચવાય છે ! ‘વૃક્ષ-પંચાંગ’ (પૃ.૫૭)માં પણ મૂળ, થડ, પર્ણ, પુષ્પ અને ફળનાં

પ્રતીકો દ્વારા માનવજીવનની આદિમ લીલાને કાવ્યનું સુંદર રૂપ આપીને વ્યંજના વિસ્તારી છે. ‘થડ’ કાવ્યનો આરંભ જ જુઓ :

પોતાના પગ પર ઊભા રહેવું /કેટલું કઠિન છે?/પગભર થતાં વર્ષો વહી જાય/ તો ‘પણ’ ‘પુષ્પ’ કાવ્યમાં વાનસ્પતિક પરિભાષા પ્રયોજીને શાખ પર પર્ણનું ઢોવું અસ્તિત્વની ક્ષણભંગુરતા છતાં તેની નિજ લીલાને કાવ્યરૂપ આપ્યું છે. પરિભાષા કાવ્યને નૂતન સૌંદર્ય આપે છે. શિરાવિન્યાસ, વાયુરંધ્રો, રંગકણો જેવા શબ્દો પ્રયોજીને ભાષાને નવો ઘાટ આપે છે. ‘ફળ’ કાવ્યની આ પંક્તિઓ જુઓ:

આ ફળ આપણા કર્મનું નથી/ જેની કદી આશા જ સેવી નહોતી/ છતાં એનો સ્વાદ / પેઢી દર પેઢી સચવાતો આવે છે લોહીમાં/ એટલે તો ઈચ્છાનું પુનરાવર્તન થતું રહે. આગળની પંક્તિઓમાં કવિ ન્યૂટન અને સફરજનને લાવે છે. બગીચાને બાંકડે સૂતેલા ન્યૂટનની આંખમાં / ફરીથી એક ઈચ્છા જાગે/ સ્વપ્ન વિકાસતું રહે આંખમાં ....

(૨)

કવિ એમની કેફિયતમાં જ કહે છે કે મારાં કાવ્યોની પ્રકૃતિ રંગદર્શી નથી. કવિચિત્તને ગીત-ગઝલની અભિવ્યક્તિ સાનુકૂળ નથી. અવલોકન, સંવેદન, તર્ક કે વિચારને વ્યાપક ભૂમિકાએ કાવ્યરૂપ આપવા અછાંદસ સ્વરૂપ વિશેષ અનુકૂળ રહે છે. અન્ય કાવ્યો જેમાં વિષયવસ્તુ, અભિવ્યક્તિ અને ભાષા દ્વારા કાવ્યરૂપ આપવાની કવિની મથામણ સ્પષ્ટ વર્તાયા કરે છે.

‘ઈડરના પથ્થરો જોઈને’ (પૃ. ૧૯) બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું કાવ્ય છે. પહેલા કાવ્યમાં પથ્થરોની વાતને પશ્ચાત્ ભૂમિમાં રાખી આદિવાસી કન્યા, કેશરી ચૂંદડીની આડશ, વરિયાળીના ખેતરમાંથી નીતરતો આવતો એક પડછાયો, કાળી ચામડી, પ્રસરતી ગંધ, રતિમાં વિશ્રાંતિ પામતી જાત-રાત..... ઋજુ સંવેદન પણ... એ આ જ ઈડરના પથ્થરો વચ્ચે ! જડમાં ચૈતન્યનું સંચરણ કાવ્યત્વ તરફ દોરી જાય છે. ભાવ અને ભાષાની સંકુલતા કાવ્યમાં રહસ્યમય આવરણ રચે છે. એમ કહી શકાય કે આ કાવ્ય ‘ઈડરના પથ્થરો વચ્ચેનું છે’..(પૃ.૪-૩).

ધબકતા આદિવાસી યુગલના જીવનરસનું છે એમ કહી શકાય ! બીજા ભાગમાં કાવ્યનાયક પથ્થરોની ભૂમિતિ જુએ છે અને આકારના આસપાસના અવકાશને વિસ્તારે છે. આડાઅવળા પેલા પથ્થરોને પંચમહાભૂત સાથે સાંકળે છે. કાવ્યનાયક તેમાં જગતની સર્જનપ્રક્રિયા નિહાળે છે. વરાળ-પ્રવાહી-ઘનના રૂપાંતર જુએ છે. આ તરફની અને પેલી તરફની.. તો ‘પથ્થરની સ્ત્રીઓ’ (પૃ. ૨૪) કાવ્ય પહેલા કાવ્ય સાથે વિરોધ રચે છે. અહીં જીવવા ખતર જીવતી સ્ત્રીઓ પથ્થરની સ્ત્રીઓ છે ! કોણ છે આ સ્ત્રીઓ ? તડકાથી ત્રસ્ત પથ્થર તોડતી મજૂરણો, શાક વેચતી કાછણો. કારણ ? ભૂખ ! કાવ્યનો પ્રારંભ જોઈએ :

કમરના વળાંકો પરથી /ભૂખ સરકીને ભળે માટીમાં /.. વિરોધ તો કવિએ એ રચ્યો છે કે જીવતી સ્ત્રીઓ પથ્થર જેવી થઈ ગઈ છે અને કવિચિત્તની પશ્ચાત્ ભૂમિમાં કોઈ શિલ્પમાં નૃત્યની લાક્ષણિક મુદ્રાઓમાં કલાત્મક ભંગિમાની સ્ત્રીઓ, જે જીવંત લાગે છે !

‘નિર્વાહ’ (પૃ.૨૩)માં કવિની પરકાયાપ્રવેશ દ્વારા અનુભવાયેલી સંવેદનાઓને સુંદર કાવ્યરૂપ આપ્યું છે. મુંબઈની લોકલ ટ્રેન, નામ મત્સ્યગંધા, સૂંડલામાં ભરેલી માછલીઓ સાથે માછણનો જનરલ ડબ્બામાં રૂટિન પ્રવેશ, કવિકલ્પિત માછણનું નામ દમયંતી ખરું પણ એ બધાં સાથે પૌરાણિક પ્રતીકો સાથે સ્નાનસૂતકનોયે સંબંધ નહીં ! ટ્રેનમાં વડાપાંઉ દ્વારા ઉદરપૂર્તિ અથવા નિર્વાહ, નિયત સ્થળે સૂંડલો ખાલી કરી, ફરી ખાલીપા સાથે ટ્રેનમાં પરત, દૈનિક ઘટમાળ... આખુંય કાવ્ય છેલ્લી ત્રણ પંક્તિમાં માછણની રૂઢ અને રીઢી થયેલી વેદનાને કવિએ સરસ અભિવ્યક્તિ આપી છે.

માછણમાં રહેલી મત્સ્યકન્યા તો- / વર્ષો પહેલાં મરી પરવારી છે/ ટ્રેનના પાટાઓ પર.

‘હાટડી’ (પૃ.૭૯), ‘શોપિંગ’ (પૃ.૮૦) અને ‘માટલું’ (પૃ.૮૪) આધુનિક જીવનની વિડંબનાનાં કાવ્યો છે. ‘હાટડી’ કાવ્યમાં ગામડાની ટેકરકાકાની દેશી જૂની હાટડી અને આધુનિક કંપનીઓનો દ્વારા ‘હોમડિલેવરી’ વચ્ચેનો વિરોધ કલાત્મક રીતે વક્તાનો આશ્રય લઈને ઉપસાવ્યો છે. ટેકરકાકાની જૂની હાટડીમાં થતા વસ્તુ-વિનિમયમાં લોકવ્યવહાર કેન્દ્રસ્થાને છે. જ્યારે બીજી તરફ કમ્પ્યૂટર, પ્લાસ્ટિક સ્માઇલ સાથે હાજર ઘર હાડોહાડ હાટડી, ‘હોમ ડિલેવરી’ રૂપે ! આ જ કાવ્યનું સંવર્ધિત રૂપ મોલ કલ્ચર ‘શોપિંગ’ (પૃ.૮૦) છે.

આ લઉં, પેલું લઉં, જગ આખું ખરીદી લઉં / વોશિંગ પાવડર કે ટાઇલ્સ કલીનર /મારાં મનનો મેલ પણ દૂર કરે/ સાબુ અને સોનું બંને મારે મન એકસરખાં .....

‘માટલું’ કાવ્યમાં કવિએ સર્ગશક્તિનો સ-રસ પરિચય આપ્યો છે. કાવ્યપંક્તિઓ પણ સહજ છે.

કેંક તો કરવું જ પડશે/આ માટલાને જાળવવા માટે /પાણી ઝમે છે માટલામાંથી.. અહીં ગામમાં જ બનેલું છે માટલું/ ગામની માટી અને ગામનો નિંભાડો /જળ અને અગ્નિનું જાણે કે એક જ મૂળ/

આ એક ઘરેલું જીવનરીતિ સામે આધુનિક શહેરી સંસ્કૃતિના પ્રતીક જેવા ફીઝ સાથે નવી પેઢીનો બરફની રમત સાથેનો પ્રવેશ કટાક્ષની ધારને તીક્ષ્ણ કરે છે, પણ હળવી રીતે !

બરફનું ગજું કેટલું?/પીગળે છે ફર્શ પર / છોકરાં રાજી રાજી/નક્કી એક

દિવસ આ છોકરાં /માળિયે ચઢાવી દેશે આ માટલું/ સાચવાઈ રહે એ રીતે / કોરેકોરું.

‘દૂધ જેવું’ કાવ્ય (પૃ.49)માં એક નવતર દશ્યની ‘ફેન્ટસી’નો કવિએ આશરો લઈને કાવ્ય સર્જવાની મથામણ કરી છે.

કેટલાંક કાવ્યોની અર્થસભર, હૃદયસ્પર્શી સુંદર પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી લાગે છે. જેમ કે ‘ખેડુ’ (પૃ.૬૫). હતાશ ખેડુને ઈશ્વર શું કહે છે?

નખથી જમીન ખોતરે છે તું !/ખોતરવું હોય તો ખેતર રાહ જોઈને બેઠું છે/ ખેતર તો મનથીયે નાનું છે હોં !/ જોડી દે બળદની જોડ/ઉપાડ હળ /ચાસ પાડી દે/ વાવી દે એમાં જીવતર.. / મરેલાં મનને કાં મારવા બેઠો ? /ઊભો થા / તને મરવા નહીં દઉં/ હું તને છાવરતો જ રહીશ/ અને મૃત્યુ તને.

‘કવિતા’ (પૃ.૩૭) નામના કાવ્યમાં કવિ સર્જનના વિસ્મયને આધુનિક રીતિ દ્વારા તાકે છે.

કમ્પ્યૂટરમાં પ્રગટ્યા ક-ખ-ગ / આવી પહોંચ્યા ધસમસતા /વિસ્મયનાં પૂર/ કેં અજાયબ ખેલ રચાતો / સ્ક્રીન પર ઝળહળતો./સંકોરાતી ઝીણી જ્યોતે / અવલંબન એક ટશરનું / રમત રમાતી રમણાની /કાગળ પર ઊતરી આવે ગગન.

‘તું’ (પૃ.૩૪) કાવ્યનો આરંભ કવિ આ રીતે કરે છે : લે/ચાખ /ચાખી જો/ મહુડાનાં ફૂલોની સુગંધથી તરબતર થઈ જઈશ /વાંચ/ વાંચી જો/ તાજી કવિતાનો સ્વાદ દાઢમાં રહી જશે/

કવિની પ્રથમ પ્રથમ કાવ્યરિદ્ધિ અહીં નિર્દેશ કરી એટલી જ નથી ! વધુ વિસ્તાર ન થાય એટલે કેટલાંક કાવ્યો જેમાં ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિનું સંયોજન સમરસ થતું જોવા મળ્યું છે તેવાં કાવ્યોને પસંદ કર્યાં છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં સંવેદનો ભાષાના ભાર તળે દબાઈ ગયાં છે એવું આ લખનાર ભાવક દ્વારા અનુભવાયું છે. (‘ઈંડરના પથ્થરો જોઈને’ -૧, ૨). કવિનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કાવ્યની કળ કે સંકેતો સ્પષ્ટ થતાં નથી. વ્યંજનાનો ગૂઢ પાસ રચીને ભાવક પર છોડી દીધાં છે ત્યારે પ્રત્યાયનના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એ તો મૂળભૂત છે કે કવિએ અનુભવેલું સંવેદન એ કાવ્યની કરોડરજ્જુ છે, તેની આસપાસ ભાષાનો કલાત્મક ઘાટ રચાતો જાય, કાવ્ય વિકસતું જાય અને સ્વયં સહજ રૂપે ખૂલીને આનંદમાં પરિણમે !

સમાપનમાં કવિ વિશે એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે કવિની શબ્દ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ગાઢ છે. કાવ્યસંગ્રહ તો ઘણાં વર્ષો પછી પ્રગટ કરે છે. કવિ, કાવ્ય રચવા ભાષા સાથેની મથામણમાં પ્રમાણિક છે. કવિના આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ માટે હાર્દિક અભિનંદન. શુભેચ્છા. જોરે કલમ ઔર જ્યાદા .. અસ્તુ. (પેજ-૪).

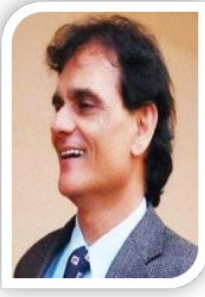
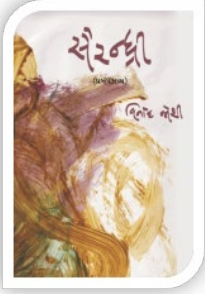

અને છેલ્લે.....

‘સૈરન્દ્રી’નો જયજયકાર.....

ભરત મહેતા

કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર બાબતે આ વખતે અંતે ‘અરણ્યા’ (સતીશ વ્યાસ) અને ‘સૈરન્દ્રી’ (વિનોદ જોશી) સ્પર્ધામાં હતાં. નિર્ણાયકોએ ‘સૈરન્દ્રી’ પસંદ કરી. બઉ કૃતિમાં પૌરાણિક પાત્રને કેન્દ્રમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. ‘અરણ્યા’માં આદિવાસીવિમર્શનો તંતુ પણ દઢ છે. ‘અરણ્યા’ નાટક છે અને નાટકને અડધી સદીથી પુરસ્કાર મળ્યો નથી તેથી નાટ્યકૃતિને, સ્વરૂપમાં સુદીર્ઘ સમયથી કામ કરતા આપણા સહુના પ્રિય સતીશ વ્યાસને પુરસ્કૃત કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. ‘સૈરન્દ્રી’ પ્રગટ થતાંવેત જ એકાધિક વિવેચકોની પ્રશંસા પામેલું પ્રબંધકાવ્ય છે. તેથી એને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થતાં એટલો જ આનંદ થાય.

આઠમા-નવમા દાયકામાં રમેશ પારેખ પછી સશક્ત ગીતકાર તરીકે વિનોદ જોશી પોંખાયા છે. છતાં કેવળ ઊર્મિકાવ્યમાં જ વ્યક્ત થવું, એવી સીમાઓમાં બદ્ધ ન રહેવાનું વલણ પ્રારંભથી જ વિનોદભાઈમાં દેખાય છે. પદ્યવાર્તાનું જે સ્વરૂપ લગભગ લુપ્ત થયેલું એમાં કામ કરીને ‘તુણ્ડલ-તુણ્ડલકા’ પદ્યવાર્તા એમણે આપી છે.

ઉપરાંત ‘શિખંડી’માં વૃત્તિભેદે વૃત્તિભેદના અકાટ્ય નિયમને તોડીને શિખંડીની વૈરવૃત્તિથી સ્નેહવૃત્તિમાં થતું પરિવર્તન આબાદ ઝીલી બતાવ્યું હતું. એ વખત ફાર્બસ ત્રૈમાસિકમાં આ ખંડકાવ્ય વિશે મેં લેખ કરેલો. બહુધા કવિતાસમીક્ષાથી હું દૂર છું છતાં આ કૃતિએ જે રીતે પુરાકથાનું જે નવીન સ્વરૂપ રજૂ કરેલું એ સ્તબ્ધ કરી મૂકે તેવું હોઈને કાવ્યને ઘણાંબધાં વિવેચકોએ વખાણ્યું હતું. વિનોદ જોશીએ ગીતોના ધોધમાર વરસાદ વચાળે પોરો ખાતાં ખાતાં આવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે.

‘સૈરન્દ્રી’ની નક્કર સાહિત્યિકતાનો પુરાવો એ છે કે હમણાં જ ‘કવિતા’ સામયિકે આ કૃતિની થયેલી અત્યાર લગીની સમીક્ષાનો એક વિશેષાંક કર્યો છે.

રસિકો આ વિવેચનોમાંથી પસાર થશે તો 'સૈરન્મી' સમકાલીનથી માંડી શાશ્વત સંવેદનોની કૃતિ શી રીતે બની શકે છે તેની પ્રતીતિ થશે. 'શિખંડી'માં અક્ષરમેળનો દબદબો હતો, અહીં માત્રામેળ છંદોમાં સાત સર્ગમાં કાવ્ય પથરાયેલું છે. જોકે મને રહી રહીને એમ લાગ્યા કર્યું કે આ કાવ્યમાં ખંડકાવ્યની સશક્ત ક્ષણ હતી તેથી પ્રસ્તારમાં ગયા વિના સંકેતીને વધુ સુબદ્ધ રચના બની શકી હોત. વિનોદભાઈને ગમ્યું તે ખરું, 'સૈરન્મી' ખંડકાવ્ય હોત તો એક નાનકડા ખંડકાવ્યને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર ન પણ આપત! આપણા પુરસ્કારનાં ધોરણો હજુ બંધિયાર છે.

દ્રૌપદીને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલ ગુજરાતી, ભારતીય સાહિત્યની યાદી ખૂબ લાંબી છે. સમય સમયના સર્જકોએ દ્રૌપદીને પોતપોતાના વિચારધારાત્મક વસ્ત્રો (Ideological garments) ઓઢાડ્યાં છે. હાલમાં જ આપણા યુવા નાટ્યકાર ધ્વનિલ પારેખે પણ એક નાટક દ્રૌપદીને કેન્દ્રમાં રાખીને લખ્યું છે. મહાશ્વેતાદેવીની 'દરુપદી' વાર્તા તો વિશ્વવિખ્યાત બની છે. આ બધામાં 'સૈરન્મી'નું સ્થાન પણ આગવું રહેવાનું એવી સર્જકતાનો અનુભવ સહુને થયો છે.

પ્રબંધકાવ્ય લખાયું પછી ઠેર ઠેર દેશ-વિદેશમાં બે, સવા બે કલાકના કવિમુખે કાવ્યપઠનના અત્યાર લગી ચોત્રીસ જાહેર કાર્યક્રમો થયા છે. આવા જ એક કાવ્યપઠનમાં વિદ્યાનગરમાં મેં આ કાવ્ય સાંભળ્યું હતું એ યાદ આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી (બિનસ્વાયત્ત) બેઉ સંસ્થાએ આ કૃતિને શ્રેષ્ઠ કાવ્યનો પુરસ્કાર આપ્યો છે. ભારતીય વિદ્યાભવનનો 'સમર્પણ પુરસ્કાર' અને 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક' પણ પ્રાપ્ત થયા છે.

સ્વયં કવિએ આ પ્રબંધકાવ્યનો સમછન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષામાં કર્યો છે. જે હિન્દી સામયિક 'વિશ્વગાથા'ના વર્ષ ૨૦૨૧ના દીપાવલી વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થયો છે. પ્રબંધકાવ્યનું પદનાટ્યરૂપાંતર વિનોદભાઈએ જ કર્યું છે જે ગુજરાતીમાં પ્રવીણ પ્રકાશન દ્વારા અને હિન્દીમાં હિન્દી સાહિત્ય અકાદમી (બિનસ્વાયત્ત), ગાંધીનગર દ્વારા પ્રગટ થયેલ છે. ગુજરાતીમાંથી ઊડિયા ભાષામાં અનુવાદો માટે જાણીતા શ્રી રેણુકા શ્રીરામ સોનીએ આ કાવ્યનો ઊડિયા ભાષામાં અનુવાદ પ્રગટ કર્યો છે. જે ભુવનેશ્વરના 'અનુવાદ સાહિત્ય પરિષદ ટ્રસ્ટ' દ્વારા પ્રગટ થયો છે. સી. ભવાની દેવી આ પ્રબંધકાવ્યનો તેલુગુ ભાષામાં અનુવાદ કરી રહ્યાં છે, જે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા પ્રગટ થશે. એવી જ રીતે અમૃત ગંગર દ્વારા અંગ્રેજીમાં, અમિરાજ રાજેન્દ્ર મિશ્ર દ્વારા સંસ્કૃતમાં, નીલાંજન શાંડિલ્ય દ્વારા બંગાળીમાં, અશોકકુમાર ઝા દ્વારા મૈથિલીમાં અને પ્રતિભા નંદકુમાર દ્વારા કન્નડમાં પણ અનુવાદ થઈ રહ્યા છે.

આ પ્રબંધકાવ્યનું નૃત્ય-નાટકરૂપે મંચન પણ વિવિધ સ્થળે થયું છે. અમારાં વિદ્યાર્થી નીપા દવેએ શ્રીરંજની આર્ટ્સના નેજા હેઠળ રાજકોટમાં ભજવેલું. પાર્થ

નાણાવટીએ સિડનીમાં, એમ. એસ. યુનિવર્સિટીના નાટ્યવિભાગ દ્વારા જાણીતા દિગ્દર્શક પી. એસ. ચારીએ વડોદરામાં, ‘નૃત્યમ્ નર્તન એકેડમી’ વતી ઊર્જિતા કિનારીવાલાના દિગ્દર્શનમાં સુરત, અમદાવાદ, સેલવાસ ખાતે મંચન થયું છે. ઇલાક્ષી ઠાકોરની વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યસંસ્થા ‘નૃત્યભારતી’ દ્વારા ઓપેરા શૈલીમાં આ પ્રબંધકાવ્ય સંપૂર્ણ નૃત્યનાટક તરીકે દેશવિદેશમાં પ્રસ્તુત કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.

ટૂંકમાં, ‘સૈરન્દ્રી’નો સર્વત્ર જયજયકાર છે. કવિશ્રીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી ઝાઝેરાં અભિનંદન.

રાતે વરસાદ / જયન્ત પાઠક

નભના ઘનઘોર કાનને
ચઢી અશ્વે નીકળ્યો કુમાર છે;
કર ભાલો વીજળી સમો ઝગે,
પગ ગાજે પડછંદ ડાબલે.
તિમિરો ગુહકોટરે સૂનાં
અહીંથી ત્યાં ભયભીત ભાગતાં;
પગ અધ્ધર લૈ વટી જવા
હદ મૃત્યુની, શિકારીની તથા.
પવનો વનની ઘટા વિશે
થથરે સ્તબ્ધ છૂપાછૂપા જુએ
બચવા દગથી શિકારીનાં
દગ લેતા મીંચી ત્રસ્ત તારકો!
પડ્યું લો, ઘાવથી છાતી સોંસરા
ઊડી છોળો, તરબોળ ઘો-ધરા!

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. 13-4-2024ને શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર હિમાલી મજમુદારે એમની વાર્તા 'ભણકારા'નું પઠન કર્યું હતું.

તા. 27-4-2024ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર ડૉ. દષ્ટિ સોનીએ એમની વાર્તા 'પથ્થરથી આવકાર'નું પઠન કર્યું હતું.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથાલયના સ્થાપના દિન નિમિત્તે દર મહિને થતા પુસ્તકપ્રદર્શનઅન્વયે એપ્રિલ મહિનામાં આ વખતે ગુજરાતી નવલકથાનાં પસંદગીનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન 18-4-2024થી 27-4-2024 સુધી 11થી 6 દરમિયાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન દરમિયાન ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશી, પરિષદપ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, પરિષદના મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટ, નટવરભાઈ પટેલ, ચેતન શુક્લ, ગિરિમાબહેન ઘારેખાન, નિર્મળાબહેન મેકવાન, વર્ષાબહેન પ્રજાપતિ, સંજયભાઈ ચોટલિયા, જયંતભાઈ ડાંગોદરા ઉપરાંત શ્રી રીઝવાન કાદરીએ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. રોજિંદા વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ પણ સહકાર આપી પુસ્તક- પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત અભિવ્યક્તિ શિબિર

ઉનાળુ વેકેશનને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા તારીખ 24, 25, 26 એપ્રિલ, 2024 દરમિયાન બાળકો માટે "અભિવ્યક્તિ શિબિર"નું આયોજન કરવામાં આવ્યું. રજિસ્ટ્રેશન માટે વાલીઓ તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળ્યો અને ધાર્યા કરતાં વધારે સંખ્યામાં બાળકો જોડાયાં.

આ કાર્ય માટે બાળ સાહિત્યકાર અને શિબિરના અનુભવી એવા શ્રી નટવર પટેલની આ બાળલક્ષી કાર્ય માટે પસંદગી કરવામાં આવી અને સંયોજક તરીકે સંપૂર્ણ જવાબદારી એમણે નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરી. ત્રણેય દિવસ નટવરભાઈ અને તેમના સહયોગી કાર્યકરો ડૉ. જ્યોતિ અમરેલિયા, પ્રશાંત રાવલ અને રશ્મિ શુક્લએ બાળકોને અભિનય, બાળવાર્તા, બાળગીત, વકૃત્વ વગેરેની તાલીમ આપી. તારીખ 24 એપ્રિલના રોજ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં શિબિરનું ઉદ્ઘાટન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ કર્યું. આ પ્રસંગે મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટ પણ હાજર રહ્યા અને બાળકો તથા વાલીઓને પ્રોત્સાહિત કર્યાં.

ત્રીજા દિવસને અંતે, બાળકો આ ત્રણ દિવસ દરમિયાન જે કંઈ શીખ્યા હતા તેની ભરપૂર વિશ્વાસ અને ઉત્સાહ સાથે સ્ટેજ પર રજૂઆત કરી. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી તથા મહામંત્રીશ્રી ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને સંપૂર્ણ કાર્યક્રમ રસપૂર્વક નિહાળ્યો હતો. કાર્યક્રમને અંતે પૂરી સફળતા માટે સમગ્ર તાલીમી ટીમ, વાલીમિત્રો તથા બાળકો પ્રત્યે આભાર પ્રગટ કર્યો હતો. હર્ષદભાઈએ બાળકોને કક્કાનું ગીત પણ ગવડાવ્યું હતું. આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું યોગ્ય રીતે સંયોજન નટવર પટેલે કર્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ પ્રકારના કાર્ય માટે વાલીઓએ પણ સંસ્થાને ધન્યવાદ પાઠવી આવા કાર્યક્રમો પરિષદ વારંવાર યોજતી રહે એ માટે સહકાર આપવાની ખાતરી આપી હતી.

કાર્યક્રમને અંતે પ્રમુખ તથા મહામંત્રીએ બધાં બાળકોને પ્રમાણપત્ર આપ્યાં. આ ત્રણેય દિવસ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પરિસર બાળકોના કલરવથી ગુંજતું રહ્યું હતું. ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક વાતાવરણમાં સમગ્ર કાર્યક્રમનું સમાપન થયું.

(અહેવાલ : નટવર પટેલ) □

નહીં કરું / ભગવતીકુમાર શર્મા

ચાહીશ કિન્તુ મળવાની ઈચ્છા નહીં કરું
માલા જપીશ, પુષ્પથી પૂજા નહીં કરું.

દુઃખોય સાથ મ્હારો કદી છોડશે નહીં,
પોતીકાંઓને હુંય પરાયાં નહીં કરું.

સૂરજની જેમ હું ય કદીક આથમી જઈશ;
ઘર-ઉમ્બરે કે ટોડલે દીવા નહીં કરું.

શ્રાવણમાં સાંપડી છે સજા અશ્રુપાતની;
પાણી મૂક્યું કે હું ફરી ટહુકા નહીં કરું.

કોરી કિતાબ જેવી છે આ જિન્દગી હવે;
પત્રો લખીશ, બન્ધ વિફાફા નહીં કરું.

ત્હારી કનેથી કોઈ વચન માગવું નથી;
છે લાગણી તો એની પરીક્ષા નહીં કરું.

મ્હારાખભા ઉપર છે બધાં મ્હારાં પુણ્ય-પાપ;
ઈશ્વર કનેય કોઈ ખુલાસો નહીં કરું.

સહૃદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહૃદય,
સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે 1905માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષ રૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદપ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ, અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે 350 જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં 37 કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે 176 સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે. ટૂંક સમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જઈ રહી છે. ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનાર ખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મૂકીશું. પરિષદના ટ્રસ્ટી શ્રી

પાવનભાઈ બકેરીના સીધા માર્ગદર્શનમાં પરિષદભવનનો કાયાકલ્પ પણ થઈ રહ્યો છે. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઇચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER : GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME : BANK OF INDIA
BANK ADDRESS : ASHRAM ROAD BRANCH,
AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO. : 200220100004869
MICR CODE NO. : 380013006
IFSC NO. : BKID0002002
BRNCH CODE : 2002

Section 80(G) details

Document Identification Number : AAATG4167GF2021401

Provisional Approval Number : AAATG4167GF20214

Assessment year or year which the trust : From AY 2022-23 to AY 2026-27
institution is provisionally approved

દાતાશ્રીએ, પોતાના પાનકાર્ડ તથા આધારકાર્ડની ફોટોકોપી મોકલવી જરૂરી છે.

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
1.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	5,00,000/-
2.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	3,00,000/-
3.	ડૉ. જશવંત મોદી (યુએસએ) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	1,00,000/-
4.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	1,00,000/-
5.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	1,00,000/-
6.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	1,00,000/-
7.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	1,00,000/-
8.	શેઠ હરીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	1,00,000/-
9.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	1,00,000/-

પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
1.	જે. એલ. મોરીસન ઇન્ડિયા	-	5,00,000/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
1.	ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	5,500/-
2.	અજિત પારેખ	વલસાડ	1,001/-

*

શ્રદ્ધાંજલિ

નીચે દર્શાવેલ સાહિત્યકાર-કલાકારનાં દુઃખદ અવસાન થયાંની સખેદ નોંધ લઈએ છીએ અને તેઓને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

1. મનોહર દેસાઈ, 2. અબ્બાસ રૂપાવાલા, 3. ઉમિયાશંકર અજાણી, 4. નટુભાઈ પરીખ, 5. મીનાક્ષી દીક્ષિત, 6. મધુકાન્ત કલ્પિત, 7. યશવંત ત્રિવેદી, 8. બબલદાસ ચાવડા.

વિચારવિમર્શ

અડાલજ, તા. ૨૧-૨-૨૦૨૪

પ્રમુખશ્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાહિત્ય પરિષદે અકાદમીની સ્વાયત્તતા માટે ઠરાવ કર્યો છે. એ મુજબ અકાદમી સાથે સાહિત્યકારોએ અસહકારનું વલણ અપનાવ્યું છે. અકાદમીને જે સહકાર કરે છે તેમને બહુ મોટી સજા કરવા સુધી પરિષદ ગઈ છે! છ વર્ષ સુધી એટલે કે બે ટર્મ ચૂંટણી ન લડી શકે એવી સજા કરવી એ વધુ પડતી છે. ભોપાલ અધિવેશનમાં પરિષદના ટ્રસ્ટી રઘુવીર ચૌધરીએ આ બાબતે મંચ પરથી પોતાની જાહેર અસંમતિ પ્રગટ કરી હતી અને નવા પ્રમુખ તે સુધારી લેશે એ મતલબનું બોલ્યા હતા એવું હું સમજ્યો છું. સામે શ્રોતાગણમાં આવી કાર્યવાહી કરનાર ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ પ્રકાશ ન. શાહ હાજર હતા.

મારે કહેવું છે કે પરિષદ જેવી સંસ્થાનો વહીવટ મને પારદર્શક જણાતો નથી. સાહિત્યકારોને કુલડીમાં ગોળ ભાંગવાનું કોઠે પડી ગયું છે. જો આમ ન હોત તો રઘુવીરનો આવો જાહેર મત 'પરબ'ના પાને ઉચિત રીતે નોંધાવો જોઈતો હતો.

સંઘર્ષ કે અસહકાર ગુજરાત સરકાર સાથે કરવાનો છે. આપણે અકાદમી સામે કરી રહ્યા છીએ. સ્વાયત્તતાનો અંત લાવવાનું કામ ગુજરાત સરકારે કર્યું છે, અકાદમીએ નહિ. આટલી સીધીસાદી વાત સ્વાયત્તતાના લડવૈયાઓને સમજાઈ નથી એવું મારું માનવું છે.

અકાદમીના કાર્યક્રમોમાં, તેના દ્વારા અપાતા પુસ્તકારોની પ્રક્રિયામાં અને તેના સામયિકમાં લેખ ન મોકલવાનું નક્કી કરવાથી નુકસાન ગુજરાતી સાહિત્યને અને સાહિત્યની ગુણવત્તાને પરિષદ કરી રહી છે જે કોઈ રીતે વાજબી ન ગણાય.

મારા આ વિચારો વિશે પરિષદ ગંભીરતાથી વિચાર કરે. પોતાની ભૂલ લાગતી હોય તો સુધારે, લડાઈ કોની સાથે અને કેવી રીતે હોઈ શકે એ વિચારે તે અત્યંત જરૂરી છે.

મારી જાણ મુજબ આ મુદ્દે કોર્ટ કેસ થયેલો છે જેનો કદી નિકાલ આવશે નહિ. પરિષદના અસહકારથી અકાદમીને કોઈ ફરક પડતો નથી તે આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. આવા સંજોગોમાં આ બાબતે પુનઃ વિચારણા કરવી એ અત્યંત તાકીદની બાબત બને છે. કોઈના પેટનું પાણી હાલતું નથી તેથી આ મુદ્દે લખવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે.

નવેસરથી સમગ્ર મુદ્દાને તપાસવામાં આવે એટલી જ મારી વિનંતી છે.

પરિષદનો આજીવન વ્યથિત સભ્ય,

— ડંકેશ ઓઝા

નમો નમઃ શ્રી ગુરુનેમિસૂરયે ।
શ્રી મહાવીરસ્વામી – જન્મકલ્યાણક પર્વ

અમદાવાદ

૨૧-૪-૨૪

પ્રતિ,

પ્રમુખશ્રી તથા મંત્રીશ્રી તથા કાર્યવાહકગણ,

ધર્મલાભ! કુશળતા ચાહું છું.

વિ. પરિષદ તરફથી થયેલ જાહેર અપીલ જોઈ. તેના પ્રતિભાવરૂપે સદ્ગૃહસ્થો તથા સંસ્થાઓ તરફથી એકત્ર મળેલી રકમના ચેક આ સાથેના બીડાણમાં છે. તે સ્વીકારીને પાવતી આપવા યોગ્ય કરશો.

હું એક જૈન સાધુ છું, તેથી મારી સીધી નિસબત ધર્મક્ષેત્ર સાથે હોય તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પરંતુ તેથી હું એક ગુજરાતી પણ છું, અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય સાથેની મારી નિસબત ઓછી નથી થતી.

પરિષદ દ્વારા ભાષા અને સાહિત્યની સેવા થાય, વિકાસ થાય અને આપણી ભાષાની દીપ્તિ વધુ ને વધુ ઝળહળે, તેવું હું, એક ગુજરાતી તરીકે અવશ્ય ઇચ્છું. અને તે ઇચ્છા જ પરિચિત જનોને આવું દાન આપવા માટેની પ્રેરણા કરાવે છે.

‘પરબ’ના તાજા અંકના મુખપૃષ્ઠ પર આજે આ વાક્ય વાંચ્યું : ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તાની પુનઃ સ્થાપના એ જ સહુનું લક્ષ્ય.’

આ વાંચતાં બે વિકલ્પ સ્ફૂર્યા :

એક, પોતાની ભગિની સંસ્થા પ્રત્યેનું પરિષદનું કેટલું ઉત્કટ મમત્વ છે! તો જ તે તેની આવી સટીક ચિન્તા સેવે.

બે, સવાલ થયો કે સ્વાયત્તા કોની અપેક્ષિત? સર્જકની કે કોઈ સંસ્થાની?

સર્જકની સ્વાયત્તા એ, મારા જેવા પૃથગ્જનની દૃષ્ટિએ, અધિક મૂલ્યવાન છે. આ દૃષ્ટિ સાચી હોય તો, સ્વાયત્ત સર્જક માટે બહિષ્કાર જેવા પ્રકારનો ઉપયોગ પરિષદ કઈ રીતે અને શા માટે કરી શકે?

આ માત્ર મારો – પૃથગ્જનનો વિકલ્પ છે. તેને પ્રતિકૂળ ગણી શકાય, અને તેનો ઇન્કાર કરીને તેને જનસમૂહ સમક્ષ પહોંચતો રોકી પણ શકાય. માત્ર તેમ કરવાથી લોકતાંત્રિક સ્વાયત્તાનો અર્થ નહિ સચવાય.

અસ્તુ. મારી દૃષ્ટિ શુદ્ધ સાહિત્યિક ભાવનાથી ભાવિત દૃષ્ટિ છે. કોઈ પણ રીતે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનું સંવર્ધન તથા ઉપાસના થવાં ને વધવાં જોઈએ; સાહિત્યને નિમિત્ત બનાવીને થતા હોય તેવા વિવાદો ટાળવા જોઈએ; આટલો જ મારો આશય છે. આથી વિશેષ કોઈ જાતની નુકતેચીની કરવાનો ભાવ પણ નથી, અધિકાર પણ નથી.

– વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

પુસ્તક-પરિચય

તા. 9-4-2024, મંગળવારે, સાંજે, 5-30 કલાકે, મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ (આત્મા હોલ) અમદાવાદમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા 'પુસ્તક-પરિચય' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. 'પુસ્તક-પરિચય'માં સાહિત્યસર્જક મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'કૃત 'દીપનિર્વાણ' વિશે શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણે અને સાહિત્યસર્જક હિમાંશી શેલતકૃત 'અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં' વિશે કાલિન્દી પરીખે આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપ્યું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું.

'શબ્દજ્યોતિ'માં દલિત સાહિત્યકાર

દલપત ચૌહાણની સાહિત્ય સફર

તા. 10-4-2024, બુધવારે સાંજે 5-30 કલાકે, મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ(આત્મા હોલ)માં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા શ્રી દલપત ચૌહાણના 85મા જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ સાહિત્યસફર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. જેમાં દલપત ચૌહાણે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો

કવિ, વિવેચક સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના માર્ગદર્શન હેઠળ અને ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પ્રમુખ નવીનભાઈ દવેની વત્સલ નિશ્રામાં કાર્યક્રમોનું આયોજન કરાયું હતું. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ 'વ્યાપન પ્રકલ્પ' અંતર્ગત અને ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પૂર્વ પ્રમુખ બળવંતભાઈ પારેખની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તા. 29, 30, 31 માર્ચ, 2024ના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવન અંધેરી, મુંબઈમાં કાર્યક્રમો યોજ્યા હતા. તા. 29 માર્ચે 'સમૂહ માધ્યમોની ભાષાની નેમ-સંમોહન, સંગઠન? એક ગોષ્ઠિ' નામે યોજાયો હતો. કુંદન વ્યાસે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપતાં ગુજરાતી ભાષાના સંવર્ધન અંગે કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ ઉઘાડી આપ્યા હતા. આશિષ ભીડે, ચિરંતના ભટ્ટ અને વસંત જોશીએ વિવિધ સમૂહ માધ્યમોના સારામાઠ પ્રભાવની માર્મિક ચર્ચા કરી હતી. એ પછી 'એન ઇવનિંગ વિથ પ્રતિભા રાય' એ

વિશિષ્ટ બેઠકમાં ઊડિયા ભાષાનાં વિખ્યાત સર્જક શ્રીમતી પ્રતિભા રાયે એમની પ્રભાવક કૃતિઓ અને એમના જીવનસંદર્ભની અવિસ્મરણીય વાત કરી. એ પછી ગુજરાતી અને હિંદી રચનાકારો, નીતા જોશી, રંજના અરગડે અને સેજલ શાહે સહુની સાથેના સંવાદની શરૂઆત કરી હતી. તા. 30-3-2024ના રોજ ‘ભાવક શક્તિનાં મૂળિયાં લીલાં રાખીએ’ વિશેની ઉદ્ઘાટનબેઠક નવીનભાઈ દેવેની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી... જેમાં નરેન્દ્ર પારેખે તેમના મોટાભાઈ બળવંત પારેખની સ્મૃતિવંદના કરી હતી. આ પ્રસંગે આમંત્રિત મહેમાનો ગુલઝાર, પ્રતિભા રાય, માધવ કૌશિક, અરુણ કમલ, ચંદ્રકાન્ત પાટીલ, વસંત ડહાકેની અતિથિવંદના કરવામાં આવી. સિતાંશુ યશશંદ્રએ સૌને આવકાર્યા હતાં. ઉદય મજુમદારે મકરંદ દેવે, બ. ક. ઠાકોર અને લાભશંકર ઠાકરનાં ગીતો રજૂ કર્યાં હતાં. માધવ કૌશિકે ‘સય લિખના આસાન નહીં’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. ત્યારબાદ બહુભાષી ગોળમેજી સંગોષ્ઠિના અધ્યક્ષ બિપિન પટેલે ‘સાહિત્ય અને વિવિધ સત્તાઓ: ના કાહૂં સે દોસ્તી ના કાહૂં સે બૈર’ વિષય પર ચર્ચા કરવા માટે પ્રબોધ પરીખ, કમલ વોરા, હેમંત શાહ, સૌમ્ય જોશી, રણજિત હોશકોટે, ચંદ્રકાન્ત પાટીલ, વસંત ડહાડેને આમંત્રિત કર્યાં હતા. આત્મખોજ કરતી આ ચર્ચાનું અનુસંધાન 31 માર્ચની બીજી ગોળમેજી સંગોષ્ઠિ સાથે થયું. એ પછી પ્રબોધ પરીખના સંચાલનમાં કાવ્યપાઠનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. ‘અતુલ ડોડિયા સાથે એક સાંજ’ની બેઠકમાં અતુલભાઈએ ચિત્રકળાના સ્લાઇડ શો અને તેમના વક્તવ્યએ શ્રોતાઓને અલગ જ કલાવિશ્વ અને ભાવવિશ્વનો પરિચય કરાવ્યો. તા. 31-4-2024ના રોજ અભિનેત્રી સરિતા જોશીના અભિનયથી, ગુજરાતી રંગભૂમિની રજૂઆત થઈ હતી. ત્યારબાદ ‘આપણી રંગભૂમિનું આજનું અર્ધશતક – એક અંતરખોજ’ નામે સુરેશ રાજડાના અધ્યક્ષપદે ગુજરાતીમાં ગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી. જેમાં મનોજ શાહ, સૌમ્ય જોશી, પી. એસ. ચારી અને સરિતા જોશીએ, તેમજ પ્રવીણ પંડ્યાના વક્તવ્યની રજૂઆતથી, વિચારચર્ચાનાં બીજ રોપાયાં હતાં. પ્રસંગના બીજા ‘સર્જક સંવાદ’ અંતર્ગત પ્રતિભા રાયે ‘my writings and my times’ પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. એ પછી બીજી ગોળમેજી સંગોષ્ઠિ હેઠળ ‘આજનો ભારતીય સમાજ સાહિત્યના વાયકની કેળવણી કેવી રીતે કરી શકે?’ વિષય પર ચર્ચા કરવા માટે અધ્યક્ષ દિલીપ ઝવેરીએ વસંત ડહાકે, અનિલ જોશી, ઉદયન ઠક્કર, ચિરંતના ભટ્ટ, નીલોફર ભરડ્યાને આમંત્રિત કર્યાં હતાં. સાચા, સમજદાર, સુસજ્જ વાયકનું જતન આજના સમયમાં કઈ રીતે કરી શકાય, એની મૂળગામી ચર્ચા એ બેઠકમાં થઈ. બીજા કવિમિલનમાં બેઠકના અધ્યક્ષ કમલ વોરા હતા. એમના સંચાલનમાં હિંદી, મરાઠી અને અંગ્રેજીમાં લખતા અગ્રણી ભારતીય કવિઓ અરુણ કમલ, માધવ કૌશિક, ચંદ્રકાન્ત પાટીલ, વસંત ડહાકે, રણજિત હોશકોટેએ પોતાનાં કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમની

શિરમોર સમી અંતિમ બેઠકમાં કવિ ગુલઝારે પોતાની અને અન્ય કવિઓની તેમજ ગમતી કવિતાઓ પ્રસ્તુત કરી. એ જ બેઠકના ઉત્તર ભાગમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પૂર્વ પ્રમુખ અને વિખ્યાત સંસ્કૃતિપોષક બળવંત પારેખની સ્મૃતિમાં શરૂ થતા ‘બળવંત પારેખ મેમોરિયલ એન્યુઅલ લેક્ચર્સ ઓન કન્ટેમ્પરરી ‘ઈન્ડિયન લિટરેચર’નું પ્રથમ વ્યાખ્યાન ગુલઝારજીએ આપ્યું. જેમાં ભારતના ઉત્તર પૂર્વ પ્રદેશોના આદિવાસી અને અને અન્ય કવિઓની તેમજ ફિઝિકલી ચેલેન્જડ કવિની કવિતાની મર્મસ્પર્શી વાત એમણે કરી.

ટૂંકી વાર્તા સ્પર્ધા વર્ષ 2023નાં પારિતોષિક

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી સાહિત્યવર્તુળ તથા ‘અરસપરસ’ મેગેઝિન – રાજકોટ દ્વારા ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની 91મી જન્મજયંતી નિમિત્તે ટૂંકીવાર્તા સ્પર્ધા તથા ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના ચાહકોનો સન્માન સમારોહ રાજકોટમાં 7-4-2024ના દિવસે યોજાઈ ગયો. સમગ્ર ગુજરાતમાંથી સ્પર્ધા માટે મળેલ ટૂંકી વાર્તાઓમાં પ્રથમ ક્રમે ધર્મેશ ગાંધી (નવસારી) દ્વિતીય ક્રમે ડૉ. ભાવેશ ચાંડેગરા (રાજકોટ) તથા તૃતીય સ્થાને અલકા યાજ્ઞિક (અમદાવાદ), તથા પાંચ પ્રોત્સાહક ઇનામો 1. ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, 2. મનીષા દલાલ, 3. અક્ષય દવે, 4. લક્ષ્મ દર્શના, 5. ડૉ. રેખા શાહને અર્પણ કરવામા આવ્યા હતા.

“નિબંધ લેખન શિબિર”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પર્યાવરણદિનની ઉજવણી સાહિત્યસેવી મિત્રો કરે એવા હેતુથી પૂર્ણા નદીના પ્રાકૃતિક પરિસરમાં એક નિબંધ લેખન શિબિરનું આયોજન થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વેડછી પ્રદેશ સેવા સમિતિ, વાલોડના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા.3-4 જૂને દક્ષિણ ગુજરાતના વાલોડ તાલુકાના વનસ્થલી-કણજોડ મુકામે નિબંધલેખનમાં રસ અને ગતિ ધરાવનાર મિત્રોને આમંત્રણ છે. નિબંધના તજજ્ઞોના માર્ગદર્શનમાં યોજનાર શિબિરના સંયોજક સંધ્યા ભટ્ટ છે.

શિબિરમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા મિત્રોએ પોતાનું પૂરું નામ, સરનામું, જન્મતારીખ, શૈક્ષણિક વિગત સાથે એક નાનકડો ગદ્યાખંડ તા.૨૭ મે ૨૦૨૪ સુધીમાં સંયોજકને તેમના વ્હોટસએપ (98253 37714) પર અથવા પરિષદના ઇમેઇલ gspamd123@gmail.com પર મોકલવાનો રહેશે.

શિબિરમાં ભાગ લેનાર મિત્રોએ માત્ર આવાગમનનો ખર્ચ જ ભોગવવાનો રહેશે. રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવશે. શિબિર અંગેની બાકીની સૂચનાઓ ભાગ લેનાર મિત્રો પોતાની વિગતો સંયોજકશ્રીને અથવા પરિષદના ઇમેઇલ મોકલશે તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે સંયોજક દ્વારા અપાશે. શિબિરના સ્થાનિક સંયોજક તરીકે મનીષ મિસ્ત્રી (98256 97231) રહેશે..

સહૃદય મિત્રોનું સ્વાગત...

સમીર ભટ્ટ

મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

અમદાવાદની ઐતિહાસિક વિરાસતનું સ્મારક સાબરમતી આશ્રમ : રમેશ ત્રિવેદી, 2024, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 16 + 230, રૂ. 300. આશા નર્સી વિશ્વાસ : ડૉ. મુકેશ જોશી, 2024, ગુજરાત ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ, ગાંધીનગર, 24 + 398, રૂ. 600. શિક્ષકસંહિતા : દાર્શનિક વાજા, 2023, યુતિ પબ્લિકેશન, પૃ. 103, રૂ. 125. કલાપીદર્શન (કવિ કલાપી જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથ અધ્યયન) : સંપા. ધનવંત શાહ, ગુણવંત બરવાળિયા, બીજી-2023, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. 583, રૂ. 600. તસવીરકલાનું તીર્થ : પ્રાણલાલ પટેલ, નિસર્ગ આહીર, આનંદ પટેલ, 2024, કલાતીર્થ ટ્રસ્ટ, સુરત, પૃ. 295, રૂ. Nil. ગુજરાતનાં પવિત્ર ધર્મસ્થાનો : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, 2023, દર્શિતા પ્રકાશન, મહેસાણા, પૃ. 132, રૂ. 380. કચ્છ કેટલાંક અવલોકનો : હરેશ ધોળકિયા, બીજી-2024, ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, પૃ. 68, રૂ. 110.

રેખાચિત્ર

જીવંતર નામે અજવાળું : મનસુખ સલ્વા, સંવર્ષિત 2024, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 14 + 154, રૂ. 220, સુરીલો કંઈ : સુરીલું જીવન : રાસબિહારી દેસાઈ (વ્યક્તિત્વ અને અભિવ્યક્તિ), સંકલન : માર્ગી હાથી, વિભા દેસાઈ, 2024, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 12 + 484, રૂ. 700.

હાસ્ય

ધાર્યુ ધણિયાણીનું થાય : નટવર પટેલ, 2023, Zcad Publication, અમદાવાદ, પૃ. 71, રૂ. 130. ક્ષણ હસવું : દક્ષા વ્યાસ, 2023, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. 114, રૂ. 150.

શોધનિબંધ

જ્યોતીન્દ્ર દવેના હાસ્યસાહિત્યમાં નિરૂપણરીતિ : ચૈતાલી ઠક્કર, 2023, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 156, રૂ. 250.

કવિતા/ગઝલ

એટલે લખતો રહું છું : ડૉ. પરેશ સોલંકી, 2024, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. 123, રૂ. 295. વિસામો : નવીન ત્રિપાઠી 'અલ્પ', બીજી-2023, લેખક પોતે, પાર્થ-7, નંબર-8, શેરી-3, કોમર્સ કોલેજ સામે, વાલદાસનગર, ભુજ, 12 + 60, રૂ. 150. સાંનિધ્ય : (હાઈકુ આસ્વાદ), 2023, પાર્થ-7, નંબર-8, શેરી-3, કોમર્સ કોલેજ સામે, વાલદાસનગર,

ભૂજ, 4+92, રૂ. 150. અલકમલક અજવાળું : વર્ષા પ્રજાપતિ, 2023, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 104, રૂ. 180. હાથ જાજમ થઈ જતા : વર્ષા પ્રજાપતિ, 2023, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 88, રૂ. 180.

નવલકથા

એક નગરની વાત : મુનિકુમાર પંડ્યા, 2024, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. 108, રૂ. 150. એવરગ્રીન ઓલ્ડી : વિરલ વૈષ્ણવ, 2024, 29, નારાયણ લોટસ, અંધારિયા ચકલા, જિટોડિયા, આણંદ, પૃ. 304, રૂ. 350. કલ્પવૃક્ષ (પ્રસંગકથા :) જયંતિ ધોકાઈ, 2024, કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. 101, રૂ. 150.

વાર્તાઓ

સરવાળા બદબાકી : સુનિત યક્ષ, 2024, veeveeBookself, અમદાવાદ, પૃ. 162, રૂ. 225. વાર્તાકડી : સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, રમેશ ત્રિવેદી, નટવર પટેલ, 2023, કડી સર્વ વિશ્વ વિદ્યાલય, ગાંધીનગર, પૃ. 136, રૂ. 230.

પ્રકીર્ણ

નવલકથાવિશેષ : વર્ષા પ્રજાપતિ, 2023, ફલેમિંગો પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. 125, રૂ. 175.

“ગઝલ લેખન શિબિર”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આગામી તા. 25 અને 26 મે ૨૦૨૪ બે દિવસ ગઝલ લેખન શિબિરનું આયોજન થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર બુધસભા, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાનાર શિબિરમાં ગઝલ લેખનમાં રસ અને ગતિ ધરાવનાર મિત્રોને આમંત્રણ છે. તજજ્ઞોના માર્ગદર્શનમાં યોજાનાર શિબિરના સ્થાનિક સંયોજક ડૉ.માનસી ત્રિવેદી (૮૮૬૬૬૭૯૪૦૪) અને શ્રી હિનાબેન ભટ્ટ (૯૮૨૪૫૧૫૯૯૫) છે.

શિબિરમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા મિત્રોએ પોતાનું પૂરું નામ, સરનામું, જન્મતારીખ, શૈક્ષણિક વિગત સાથે એક કૃતિ તા.૨૦ મે ૨૦૨૪ સુધીમાં સ્થાનિક સંયોજકને તેમના વ્હોટસએપ પર અથવા પરિષદના ઈમેઇલ gspamd123@gmail.com પર મોકલવાની રહેશે.

શિબિરમાં ભાગ લેનાર મિત્રોએ માત્ર આવાગમનનો ખર્ચ જ ભોગવવાનો રહેશે. રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવશે.શિબિર અંગેની બાકીની સૂચનાઓ ભાગ લેનાર મિત્રો પોતાની વિગતો સંયોજકશ્રીને અથવા પરિષદના ઈમેઇલ મોકલવશે તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે સંયોજક દ્વારા અપાશે. સહૃદય સર્જક મિત્રોનું સ્વાગત...

સમીર ભટ્ટ

મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

આ અંકના લેખકો

- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- ઋષિત પ્રબોધ દુબલ : ઈ/402, ઈમ્પિરિઅન કોર્ટયાર્ડ, અક્ષર પેરેડાઈઝ સામે, નારાયણ વાડી પાછળ, અટલાદરા, વડોદરા-390012
- કિરણ વી. મહેતા : 'સરસ્વતીકૃપા', ભાગ્યોદય સોસાયટી, માનસરોવર રોડ, પાલનપુર-385001
- ડંકેશ ઓઝા : 6, સ્વાગત સિટી, અડાલજ-ચાંદખેડા રોડ, મુ.પો. અડાલજ-382421, જિ. ગાંધીનગર
- નીતિન રાઠોડ : આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. એપીજે અબ્દુલકલામ સરકારી કોલેજ, ડોકમરડી, સિલવાસા, યુટી દાદરાનગરહવેલી.
- પીયૂષ ઠક્કર : 103, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે, ઓધવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-390023
- પૂજન જાની : 17, જલારામ કૃપા, હરિકૃષ્ણ ડુપ્લેક્સ, ભુજ-મીરજાપર રોડ, ભુજ-370001
- પ્રફુલ્લ રાવલ : બી/12, માધવ એપાર્ટમેન્ટ, મ્યુનિ. ગાર્ડન સામે, વાસણા, અમદાવાદ-380007
- બ્રિજ પાઠક : 86, વાલેશ્વરી સોસાયટી, વીઆઈપી રોડ, કારેલીબાગ, વડોદરા-390018
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની ટેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- મનીષ પરમાર : વાવડી (ગઢ), પો. ધરોઈ કોલોની, જિ. મહેસાણા-384360
- મહેન્દ્ર જોશી : કે/404, સફલ પરિસર, સોબો સેન્ટર પાસે, એસ. પી. રિંગ રોડ, બોપલ, અમદાવાદ-380058
- રમેશ પટેલ : 'પ્રાંજલ', 30, આનંદવાટિકા સોસાયટી, સરદાર પુલ પાસે, અડાજણ રોડ, સુરત-395009
- પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયશીલચન્દ્રસૂરિજી : શેઠ હડીસિંહ કેશરીસિંહ ટ્રસ્ટ, દિલ્હી દરવાજા બહાર, માધુપુરા, શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ-380004
- સંજય ચોટલિયા : એ/102, શાયોના શિખર, વંદેમાતરમ્ આઈકોન પાસે, ન્યૂ એસ. જી. રોડ, ગોતા, અમદાવાદ.
- સાહિલ : 'નિશા', 3/15, દયાનંદનગર, રાજકોટ-360002
- સુશીલા વાઘમશી : મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, મહારાવ શ્રી લખપતજી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, દયાપર (કચ્છ)
- હર્ષદ ત્રિવેદી : એ/11, નેમિશ્વરપાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, મુ. અમિયાપુર-382424, જિ. ગાંધીનગર
- હસિત મહેતા : 'મસ્ત', 8, ચંદ્રલોક સોસાયટી હોર્સિપટલ રોડ, નડિયાદ-387001
- હાર્દિક વ્યાસ : વૃંદાવન પાર્ક-3, એસ. ટી. ડિવિઝન સામે, રામેશ્વર મહાદેવ મંદિરવાળી શેરી, લાઠી રોડ, અમરેલી-365601

માતૃભાષા ગુજરાતી : ઓનલાઇન પ્રસ્તુતિ

ગુજરાતી વિશ્વકોશ

◆ હવે ઓનલાઇન ઉપલબ્ધ થયો છે ૨૬ ખંડોમાં ૨૬,૦૦૦ પૃષ્ઠમાં ૧૭૦ વિષયોનાં ૨૪,૦૦૦થી વધુ અધિકરણો ધરાવતો 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' છેલ્લા ૨૮ દિવસમાં ૧ લાખ ૮૪ હજાર જેટલા લોકોએ એનો ઉપયોગ કર્યો છે. ◆ ભારત, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ, સિંગાપોર, જર્મની, ઓસ્ટ્રેલિયા અને જાપાન વગેરે દેશના લોકોએ વિશ્વકોશમાંથી વિગતો મેળવી છે. ◆ ઓનલાઇન 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' જોવા માટે <https://gujarativishwakosh.org>

ગુજરાતી લેક્સિકન

◆ રોજ અંદાજિત છ હજારથી વધુ લોકો આ વેબસાઇટની મુલાકાત લે છે. ◆ અત્યાર સુધીમાં પાંચ કરોડ તેર લાખથી વધુ લોકોએ આની મુલાકાત લીધી છે. ◆ ભારત, અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, આરબ દેશો, જર્મની, નેધરલેન્ડ, સિંગાપોર, ન્યૂઝીલેન્ડ જેવા વિવિધ દેશોએ આ સાઇટની મુલાકાત લીધી છે. ◆ 'ગુજરાતી લેક્સિકન' જોવા માટે www.gujaratilexicon.com

વિશ્વકોશ : ઈ-બુક્સ

◆ વિશ્વકોશના મહત્વના ગ્રંથો ઈ-બુક્સ તરીકે ઉપલબ્ધ થશે. ◆ ગૂગલમાં અંગ્રેજીમાં gujarativishwakosh.org/ebooks ટાઇપ કરીને ઈ-બુક્સ ઉપર ક્લિક કરશો. ◆ આ ઈ-બુક્સ વાંચવા માટે આપના કમ્પ્યુટર કે મોબાઇલમાં e-pub reader / ebook reader આવશ્યક છે.

'વિશ્વવિહાર' સામયિક

◆ દર મહિને પ્રકાશિત થતું ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનું વિશ્વની ગતિવિધિ આલેખતું સામયિક 'વિશ્વવિહાર'ના પ્રત્યેક મૂલ્યવાન લેખો ક્રમશઃ યૂટ્યૂબ પર સાંભળી શકાશે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનવિષયક પ્રવચનો

◆ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં યોજાતાં દરેક પ્રવચનો યૂટ્યૂબ પર પ્રાપ્ત થશે. કેટલાંક પ્રવચનો ફેસબુક પર લાઇવ કરવામાં આવે છે.

બાળવાર્તાની પ્રસ્તુતિ

◆ દર રવિવારે સવારે ૧૦-૩૦ વાગ્યે બાળકોને ગમી જાય તેવી વાર્તા અને બાળગીતની પ્રસ્તુતિ

આ બધા કાર્યક્રમો તમે અમારા યૂટ્યૂબ : (Gujarat Vishvakosh Trust)

 ફેસબુક એકાઉન્ટ : (ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ)

વોટ્સએપમાં જોડાવા માટે (મો. ૯૮૯૮૦૪૨૬૯૯)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંદુ સમાજ સોસાયટીની સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

શકે ફૂલો ઊડી

“તને” કાકા કે’તા : સ્મરણ ન હશે તેથી જ કહું :
હતો તું નાનો બેત્રણ વરસનો, ખેતર પર
પરાણે આવેલો, જ્યહીં સીમભરી આવળ હતાં.
તને એનાં પીળાં લુમલુમ થતાં ફૂલ ગમતાં.

અને પીળાં ફૂલે કનકવરણાં એ જ કદનાં
પતંગા બેસીને ઘડીક ઊડતાં તું હરખમાં
“જુઓ તો આ ઊડ્યાં ફૂલ ચકલીશાં આવળ થકી”
કહી વાંસે દોડે : ફૂલ ન પકડાતાં ઊડી જતાં.

“ફૂલો કેવી રીતે ગગનમહીં ઊડે?” કહી તને
પતંગોનો ત્યારે પરિચય કરાવ્યો. તું સમજ્યો.
છતાં પાછાં આવી હરખભેર તેં ઘર જઈને
કહ્યું મોટીબાને : “ફૂલ પણ ઊડે છે ગગનમાં.”

મને કાકાનું આ કથન હજુયે ખૂબ ગમતું,
પતંગાં પુષ્પોમાં શિશુવય વિષે ભેદ ન હતો.
મને સાલે કે સ્થાવર જીવન મેં જંગમ ગણ્યાં
અરે, એના એ હું સ્થિર થઈ ગયો, જંગમ મટી.

શકે ઊડી પુષ્પો નહિ, સમજ છો એ પડી ગઈ,
શકે જો ઊડી તો સરસ, હજી વૃત્તિ રહી ગઈ.

સંવાહક : પીયૂષ મુ. પારાશર્ય, ભાવનગર
મો. ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય
13-2-1914 થી 19-5-1985

પદચ્યુતિ

નાને ગામ, ફળી વિષે શિશુવયે ધૂળે રમ્યાં આપણે.
નહાયાં પાદર વ્હેનમાં, છલકતા થાળે ચડી કૂઈએ.
પોઢ્યાં કંઠ વિષે લઈ કર, હસી ફાટ્યાંતૂટ્યાં ગોદડે.
ઘેલી! તેં સ્મરણે સહોદર સમી બાળ્યો વિયોગે મને.

વીત્યાં વર્ષ અનેક, નિષ્ફળ જગે આજીવિકાર્થે ભમી
તારે શહેર વળ્યો પલેપલ “ખરે, તું આવજે” એ સ્મરી.
તું શ્રીમંત, ગરીબ હું, ક્યમ મળું? શંકા થયા એ કરી.
ભીનાં ભાવભરેલ નેત્ર-સ્મરણે પ્રેર્યો મને તું ભણી.

મેલો ગામડિયો દહેશત લઈ ઊંચા મહેલે ચડ્યો;
તારું નામ દઈ પુકાર કરતાં દૈન્યે દબાઈ ગયો.
ખોલી સત્વર બાર, જોઈ ઝડપે ઝાલ્યો ધસી બાથમાં
આ શું? જોઉં : હતી જ તું હરખમાં રોતી મમોત્સંગમાં.

ઘેલી? બાલ્યતણી નિખાલસ હજી એની જ એ તું રહી!
દારિદ્ર્યે મુજ રે, પદચ્યુતિ તણી દેતી ક્ષમા બહાવરી.

મુકુન્દરાય વિજયશંકર પારાશર્થ

તેમની અવસાન તા. 19-5-1985ના અવસરે / સંદર્ભે

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

હરીશ નાગેચા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એક ક્ષણનો ઉન્માદ	૧૩૫.૦૦
હેલો, સૂર્યા!	૧૦૫.૦૦
અને છતાં પણ	૧૦૨.૦૦

રાધેશ્યામ શર્મા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	૧૭૦.૦૦
ઘટનાલોક	૮૦.૦૦
ફલાવરવાઝ	૨૦૦.૦૦

પ્રવીણ ગઢવી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આભડછેટના ઓછાયા	૨૨૫.૦૦
છંદરૂપ	૨૧૦.૦૦
સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય	૧૧૦.૦૦

જય ગજજર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાબરને કાંઠે	૧૫૫.૦૦
શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ	૧૧૫.૦૦

રાજેન્દ્ર પટેલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અધૂરી શોધ	૫૫.૦૦
જુઈની સુગંધ	૭૫.૦૦

<u>દક્ષા પટેલ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એ'સ્કેલેટર	૧૧૦.૦૦
ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ(અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	૧૯૫.૦૦
<u>મોહન પરમાર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અચરજ	૨૭૫.૦૦
હણહણાટી	૨૫૦.૦૦
નકલંક	૨૬૦.૦૦
અંચળો	૧૫૫.૦૦
કુંભી	૧૩૦.૦૦
કોલાહલ	૫૫.૦૦
પોઠ	૧૦૦.૦૦
<u>રાઘવજી માધડ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનખાનો મેળો	૨૪૦.૦૦
પ્રેમસગાઈ	૧૭૫.૦૦
મુકામ તરફ	૨૭૫.૦૦
પ્રેમનો પંથ	૨૩૦.૦૦
પ્રેમ પછી (ધુમ્મસ શ્રેણી-૩)	૨૩૦.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૨)	૧૯૫.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૧)	૧૮૦.૦૦
<u>માવજી કે. સાવલા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુગ્ધ અબોધ પ્રેમની અનોખી દાસ્તાન (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
સ્વપ્ન : એક બુદ્ધનું (દોસ્તોયવ્સ્કીની The Dream of a Ridiculous Manનો OLGA SHARTSE દ્વારા અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયેલ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ)	૩૫.૦૦

કિંમત ઓછી, મૂલ્ય અણમોલ : પુસ્તકો

મણિલાલ ન. દ્વિવેદીનું
આત્મવૃત્તાંત

સંપા. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર, કિં. 130

તમામ પ્રકારના ટોંગના વિરોધી અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાસભર સાહિત્યનું સર્જન કરનાર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું આ આત્મવૃત્તાંત છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંદર્ભ ગ્રંથ તરીકે ઉપયોગી.

રંગમાધુરી

લે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર, કિં. 50

આ વિવેચનગ્રંથમાં મુખ્યત્વે નાટકના સ્વરૂપ અને સર્જન વિષયક 11 લેખો છે. રંગભૂમિને નાટક કેમ મળતાં નથી ? નાટકનું વિવેચન વગેરે જેવા વિષયો પર વિસ્તૃત સમીક્ષા કરતો આ ગ્રંથ નાટ્યપ્રેમીઓએ અચૂક વસાવવો જોઈએ.

Great ગુજરાત, global ગુજરાત

લે. દિનેશ દેસાઈ, કિં. 250

21મી સદીના પ્રારંભથી એટલે કે ગુજરાતમાં ભાજપ દ્વારા નરેન્દ્ર મોદીની સરકાર બની ત્યારથી, ગુજરાતે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કેવી સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેનું આલોચન કરતો, નરેન્દ્ર મોદીના વિઝનરી નેતૃત્વનો પ્રભાવ વિવિધ ક્ષેત્રોના વિકાસ પર કેવો પડ્યો એનું આલોચન કરતો અનોખો સંદર્ભગ્રંથ.

પસ્તીનાં પાનાં

લે. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય, કિં. 85

આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણા કૌટુંબિક સંસ્કાર સાથે સંબંધી જળવાઈ રહે તે માટે લેખકે

અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયેલી દીકરીને લખેલા પત્રોનું સંકલન આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તકમાં કેટલાક રસપ્રદ અને રોમાંચક પ્રસંગો છે તો કેટલીક યાદગાર ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ પણ છે.

વિસ્મય

લે. રજનીકાંત પટેલ કિં. 18

આ પુસ્તકમાં વિશ્વની સૌથી વધારે વિસ્મયજનક ઘટનાઓ વિશે માહિતી છે. વસ્તુ, પદાર્થ, ઘટના, માનવસ્વભાવની વિચિત્રતા વગેરે બાબતો સાથે સંકળાયેલી વિસ્મયકારક હકીકતો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિવિધ દિશાઓ આપણી સામે ખોલી આપે છે.

પશ્ચિમી સમાજની તસવીર

લે. રામુભાઈ એસ પટેલ કિં. 150

આ પુસ્તકમાં લેખકે લીધેલી અમેરિકાની મુલાકાતના અભ્યાસપૂર્ણ અને રસપ્રદ અહેવાલ આપ્યા છે. આ પ્રવાસકથા નથી, પરંતુ અમેરિકન સમાજજીવન, અમેરિકન અર્થતંત્ર, અમેરિકન શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ વિષયો વિશે અભ્યાસપૂર્ણ આલેખન છે.

ભાઈબંધ

લે. નિકોલાઈ નોસોવ,
અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી; કિં. 125

રશિયન નિશાળીયાઓના જીવનની આ કિશોરકથા ગુજરાતી કિશોરોને વાંચવાની ખૂબ ગમશે. એમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મત અને સાહસનો ત્રિવેણી સંગમ પણ છે.

ગૂજર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001

ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂજર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015

ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,

website : gspbooksmall.com

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્રદ્ધા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંગ્રહ

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અણંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વાસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીંતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ એન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014)	Xlibris	\$ 19.99/-
(Translation in English)		
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઓર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન
ગુજરાતી નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ
♦ કૃતિ સમીપે, સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો
♦ ટાગોરની વાર્તાકળા ♦ મંત્રોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત
♦ સત્યના પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક
♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

જીવન, વાસ્તવ અને સમાજ અને સાહિત્ય એટલે શું, એની સમજણ જાતે કેળવવામાં જે આળસ કે ભીરુતા દાખવે, એ પ્રજા અને એનું સાહિત્ય પોતાની સ્વતંત્રતા અને એની પોતાની સર્જકતા ગુમાવી બેસે છે.

– સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

સંતસાહિત્યની છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની સમૃદ્ધ પરંપરા ભારત પાસે છે. આ પરંપરાની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે તેણે પ્રમાણેલાં જીવનમૂલ્યોમાં સહન કરવું, સમન્વય કરવો, વ્યક્તિમાત્ર તરફ સદ્ભાવ અને સતત ઊંચું નિશાન અથવા વધારે બહેદર જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો દાર્શનિક અભિગમ.

– નરોત્તમ પલાણ

હું સ્વપ્ન કરતા જાગૃતિને ઓછી પસંદ કરું છું. જાગૃતિમાં પણ શાંત બેસી રહેવા મળે ત્યાં સુધી વાતો કરતો નથી. વાતો કરવા મળે ત્યાં સુધી વાંચતો નથી અને વાંચવાનું બને ત્યાં સુધી લખતો નથી.

– ઉમાશંકર જોશી

વિવેચનને પણ મહિમાવંત ગણવું. કેમ કે એ પણ એટલું જ સર્જનાત્મક હોઈ શકે છે. બલકે સર્જન અને વિવેચન બન્ને, માત્ર લેખન છે, વિશેષ કંઈ નથી.

– સુમન શાહ

ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં ભગવાન બુદ્ધના સ્ત્રી-અનુયાયી થેરીના મુત્તાનાં ભક્તિપદો મળે છે. તત્ત્વચિંતનથી ભરપૂર આ પદોમાં ભારતીય સ્ત્રીનાં ત્યાગ અને ભક્તિ સ્પષ્ટ રીતે ઊભરી આવે છે. ગ્રીસમાં પણ આશરે ઈ.સ. પૂર્વે 630થી 570 દરમિયાન સાફો નામે કવયિત્રી થયાં. એલેક્ઝાન્ડર અર્થાત્ રાજા સિકંદરના સમયમાં એરિસ્ટોટલના માર્ગદર્શન હેઠળ સાફોનાં કાવ્યો સંકલિત કરીને એક ગ્રંથમાં સાચવવામાં આવ્યાં.

– ડૉ. કિશોરસિંહ સોલંકી

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કૉલેજ, વિસાવદર

ડો. શિવલાલ તુ. જેસલપુરા
અને
ચંચળબહેન શિ. જેસલપુરાનાં
સ્મરણાર્થે

હર્ષદભાઈ — પ્રવીણભાઈ — ગિરીશભાઈ
નરેન્દ્રભાઈ — ભરતભાઈ — સ્વ. જસુમતી
તેમજ સમસ્ત જેસલપુરા પરિવાર
તરફથી

શું શું સંભારું ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ યે ?
પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૯૦૬૬૫૫